प्रथम
भागवत
७२

1

श्री
भाग
टी
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ नमो भगवते वासुदेवाय नमः ॐ गोविंदाय नमः श्रीरस्तु॥ ॐ परमहंसास्वादितच र
णकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय नमः वागीशा यस्य वदने ल
क्ष्मीर्यस्य च वक्षसि यस्यास्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे १ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षि
तं श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमामि तत् २ माधवो माधवावीशौ सर्वसिद्धिविधायिनौ वंदे परस्परात्मानौ प
रस्परनतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरो धेन पौर्वापर्यानुसारतः श्रीभागव
तभावार्थदीपिकेयं प्रतन्यते ४ क्वाहं मंदमतिः क्वेदं मथनं क्षीरवा
रिधेः किं तत्र परमाणुर्वै यत्र म ज्जति मंदरः ५ मूकं करोति वाचा
लं पंगुं लंघयते गिरिं यत्कृपा तम हं वंदे परमानंदमाधवं ६ श्रीमद्भा
गवते नाम स्कन्धादि द्वादशालंकृतम् महत्पुराणमल्पं च पद्मलक्षणलक्षि
ध्यते ७ तद्दशं द्वादशस्कंदे दशा मिलेखितं पुराणं तद्धि दोविड
क्वचित्संचविधं ब्रह्मलक्षणम् हृदयस्थव ध्यपति ९ श्रीमद्भागवताभिधः सुरत
रुस्तारांकुरः सज्जनिः स्कंधैर्द्वादश भिस्ततः प्रविलसद्भक्त्यालवालो
दयः द्वात्रिंशत्त्रिशतं च यस्य विल सच्छाखाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्टदशेष्टदोऽति सुलभो वर्वर्ति सर्वोपरि १० प्रथ
मानानापुराणशास्त्रम्मवोयैस्त्रिनयशातिमलभ्यमानः तत्रतत्रापरितृप्यत्नारदोपदेशतः श्रीमद्भागवत
णावर्णनप्रधानं श्रीमद्भागवतशास्त्रं प्रारिप्सुः श्रीवेदव्यासः तत्प्रतिपाद्यदेवतानुस्मरणलक्षणं मङ्ग
लमाचरति जन्माद्यस्येति परम परमेश्वरं धीमहीति ध्यायतेर्लिङि छान्दसम् ध्यायेमेत्यर्थः बहुवच
नेशिष्यान्भिप्रायेत मेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति रामाय नमः श्रीकृष्णाय नमः॥

श्री॰ भा॰ प्र॰ टी॰ २

2

यात्र तर्हि जीवः स्यान्नेत्याह स्वराट् स्वेनैव राजते यः तं स्वतःसिद्धज्ञानमित्यर्थः तर्हि किं ब्रह्मा हिरण्यग
र्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदित्याह तेने यादिकवये ब्रह्मणेपि ब्रह्म वेदं य
तेने प्रकाशितवान् यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रका
शं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति श्रुतेः ननु ब्रह्मणोन्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धं सत्यं तत्तु हृदा म
नसैव तेने अनेन बुद्धिप्रवृत्तिप्रवर्तकत्वेन गायत्र्यर्थो दर्शितः वक्ष्यति हि प्रचोदिता येन पुरा सरस्व
ती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीद
व तां ननु च ब्रह्मा स्वयमेव महामतिर्बुद्ध्यायेन वेदमुपलभतां नेत्याह यद्यस्मिन्ब्रह्मणि सूरयोपि
मुह्यन्तीति तस्माद्ब्रह्मणोपि पराधीनज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणमत एव
सत्यः अमृतः सत्प्रदत्वाच्च परमार्थसत्यः सर्वेतत्त्वेन च नि[illegible]हकं तं धीमहीति गायत्र्या
प्रारंभेण च गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दर्शितं यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्र
स्तावे यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते लिखित्वा तच्च यो
दद्याद्धेमसिंहसमन्वितं प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदं अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकी
र्तितं पुराणान्तरे च ग्रन्थोष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंमितः हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्त
था गायत्र्याश्च समारंभः तद्वै भागवतं विदुः पद्मपुराणे अंबरीषं प्रति गौतमवचने अंबरीष शु
कप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयं अत एव भागवतं नामान्य
दित्यपि न शंकनीयं ॥ १ ॥ इदानीं श्रोतृप्रवर्तनाय श्रीभागवतस्य काण्डत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष

तु त्रयं तत्र मलत्रयाणां सत्यमिति सत्यत्वे हेतुः यत्र यस्मिन् त्रयाणां मायागुणानां तमोरजःसत्त्वानां
गो भूतेन्द्रियदेवतारूपः सर्गः अमृषा सत्यः यत्सत्यतया मिथ्या सर्गोऽपि सत्यवत्प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः
अत्र दृष्टान्तः तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इति व्यत्ययोऽन्योन्यस्मिन्नन्यावभासः स यथाधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयते
इत्यर्थः तत्र तेजसि वारिबुद्धिः मरीचितोये प्रसिद्धा मृदि च काचादौ वारिबुद्धिः वारिणि च काचादिबुद्धिरित्या
दि यथायथमूह्यं यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तं तत्र मृषैवायं
त्रिसर्गो न वस्तुतः सन्निति यत्र येति एतेन प्रतीतमपाधिसंबन्धं वारयति स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तं
कुहकं कपटं यस्मिन् तत्तं तस्य लक्षणमाह जन्मादीति अस्य[illegible]स्य जन्मस्थितिभंगा यतो भवति

ग जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्र[illegible]य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सू
रयः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धी

मही ति तत्र हेतुः अन्वयादितरतः चार्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणान्वयात् अकार्येभ्यः
खपुष्पादिभ्यश्च व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिः इतरशब्देन व्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात् सद्रूपं
ब्रह्म कारणं मृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्यं घटकुण्डलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्व
यव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादि यतो भवतीति संबन्धः तथा च श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
न जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्याद्या स्मृतिश्च यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षय इत्याद्या तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणं नेत्याह अभिज्ञ इति चेतनत्वा
त् प्रतीतेर्यः स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजतेति श्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्या

पत्तत्त्वं भविष्यत्यपि भ्रूतत्र वक्तुर्निर्दिष्टमनागतान्यागतानेनैवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः अतएवामृतत्त्वं च।
णाद्रवेण सहितं लोके हि शुकमुखस्पृष्टं फलममृतमिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धं अत्र शुको मुनि
अमृतं परमानंदः स तु एव द्रवो रसः तेन संयुतं रसिकास्वाद्यं भवतीति उक्तं अतः हे र
सिकाः रसज्ञाः तत्रापि भावुकाः हे रसविशेषभावनाचतुराः अहो भुवि गलितमिति अलभ्यलाभोक्तिः
व्यं भावयतेनाम फलं रसं पिबत ननु त्वगस्थ्यादिकं विहाय फलाद्रसः पीयते कथं फलमेव पात
व्यमत आह रसं रसरूपमतः त्वगस्थ्यादि हेयांशाभावात् फलमेव कृत्स्नं पिबत अत्र च रसस्य विवेच

श्रीवेदव्यास उवाच ॥ नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः

या रसवत्त्वस्याविकृतत्वात् गुणवचनेऽपि रसपदेन संतृप्तः प्राप्त्यभावात् तेन विनैव रसफलमिति
मामाना धिकरण्यं प्राप्तं तत्र फलमित्युक्ते पानास्वादो हेयांशश्च न स्यादिति भवेदिति तत्र रसमित्युक्ते
रसमित्युक्ते गलितस्य रसस्य पातमयकावान् फलमित्युक्ते इष्टं च न च भागवतामृतपाने मोक्षो
पि निरस्त इति आह आलयं लयो मोक्षः अभिविधावाकारः लयमपि व्याप्य न हि इदं स्वर्गादिसुखवत्
के रसपत्वात् किं तु मुक्तैरपि पीयते किं च आत्मारामाश्च मुनय इत्यादि वक्ष्यमाणश्लोकः अहैतुकी भक्तिः ।
त्यं भूतगुणा हरिरिति ततश्चैवमनेन श्लोकत्रयेण विशिष्टदेवतानामकरणादिकं संबंधप्रयोजनानि

अत्र श्रीमति सदंदेशे श्रीभागवते परमो धर्मो निरूप्यते परमत्वे हेतुः प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभि
संधिलक्षणं कपटं यस्मिन्सः अथवा प्रशब्देन मोक्षाभिसंधिरपि निरस्तः केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मो नि
रूप्यत इति अधिकारितोऽपि धर्मस्य परमत्वमाह निर्मत्सराणां परोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानां सतां भूता
नुकंपिनां अयं च कर्मकाण्डविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रेष्ठमुक्तं ज्ञानकाण्डविषयेभ्योऽपि श्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति वास्तव
परमार्थभूतं वस्तु वेद्यं न तु वैशेषिकादीनामिव द्रव्यगुणादिरूपं यद्वा वास्तवशब्देन वस्तुनोंऽशो जीवः वस्तु
नः शक्तिर्माया च वस्तुनः कार्यं जगच्च तत्सर्वं वस्त्वेव न ततः पृथगिति वेद्यं सुवचं तेन वस्तुविवेकः ततः किमत
त आह शिवदं परमसुखदं किंच आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनं च अनेन ज्ञानकाण्डविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शितं क
धर्मः शास्त्रान्तरे न तत्रैवात्र परमो निर्मत्सराणामेतावेद्यवास्तववस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनं च श्री
मद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैः शास्त्रैः सद्यो हृद्यवरुध्यते कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्
निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतं पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः
इतोऽपि श्रैष्ठ्यमाह महामुनिः श्रीनारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते चतुःश्लोकीरूपे श्रैष्ठ्यमाह प्रवेशाते
लडकैः साधनैर्वा ईश्वरो हृदि किं सद्य एव अवरुध्यते स्थिरीक्रियते वा शीघ्रः कदाचित् किं वा विलम्बेन केचिदेव
शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिः तत्क्षणादेवावरुध्यते इदमेव तत् हि किं तु इति सर्वेन सुकृतिभिः तस्मात् कृतिभि
रिति श्रवणेच्छा तु पुण्यं विना नोत्पद्यते इत्यर्थः तस्मात् त्रिकाण्डविषयसर्वशास्त्रेभ्योऽपि वत्सतिपादनार्थे देवसर्व
वेदशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः २ इदानीं तु न केवलं सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्य
श्रवणं विधीयते अपि तु सर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः परमादरेण सेव्यतामिति तात्पर्यमित्याह निगमो वेदः स एव
कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्य फलमिदं भागवतं नाम तत्तु वैकुण्ठगतं नारदेनानीयमानं मायदत्त

श्री॰
भा॰प्र॰
टी॰
५

प्रातःकाले हुतागन्हुताग्न प्रणीयेते अनेन नित्यनैमित्तिकहोमस्याकल्पेदर्शीतेः हंवृत्यमाणोग्न
दृगत्यप्रकृतिविशिष्टितानथोन्यष्टुस्तुत्यमर्वशाह्मनानातिप्रायमाकृः नयेतिविभिःसाके १
तिहासामहाभारतादिनत्माहितातिनकेवलमधीतानि अपितआख्यान्यपिव्याख्यातानिच
तप्रतिपादितधर्मशास्त्राणितान्यपि किंचयानीत्यादिवितविकुधामध्ये अष्टःस्यात् यानिवेद
पारावारस्यगत्वानि गुणा ब्रह्मणाविदितानि तथा २ वेत्थजानासि सोम्य हि माधीतथा मनयहीत

त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः सत्कृत्य तमासीनमप्राक्षुरिदमादरात् ५ ऋ
षयऊचुः त्वयाखलुपुराणानि सेतिहासानिचानघ आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्रा
णियान्युत ६ यानिवेदविदां श्रेष्ठो भगवान्बादरायणः अन्येच मुनयः सूतपरावरवि
दोविदुः ७ वेत्थत्वं सौम्यतत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्य गुरवोगुह्यम
प्युत ८ तत्रतत्राञ्जसायुष्मन्भवता यद्विनिश्चितं पुंसामेकान्ततः श्रेयः तन्नः शंसितुमर्
हसि ९ प्रायेणाल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रु
ताः १० भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ह

तन्नतात्स्वानेहितमाहस्वपुरीतितेन्येषसपेमवतः उतपवाद्योहस्यमपिब्रुवेव ८ अनेनमायथानेव
नएकान्ततः श्रेयः अव्यभिचारिश्रेयःसाधनं ९ अल्पेनबहुनाकालेनबहुशास्त्रश्रवणादिविति
श्चयोगाकतिवतेनत्याहुः प्रायेणेति १० सभ्यसाधोअस्मिन्युगेकलौअल्पायुषोजनाः तत्रापिमन्दाः अ
लसाः तत्रापिसुमन्दमतयः तत्रापिमन्दभाग्याः पापिष्ठाः तत्रापिउपद्रुताः रोगादिभिः ११ ॥ ॥

विषयप्रयोजनादिसंबंधाधिकारिणां वैशिष्ट्यमुक्त्वा श्रोतृवैशिष्ट्यं तेन च श्रोतॄन्निमित्तीकृत्य शास्त्रमार-
भते नैमिष इति श्रीब्रह्मणा विसृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुंठी भवति यत्र तन्नैमिषं नैमिषामि
षे नैमिषे तथा च वायवीये एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशः तप-
सः शुभः इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयं प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः तेपि हृष्ट-
तरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्विशीर्यते तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं मु-
निपूजितमिति नैमिषे इति पाठे वराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यं तथा हि गौरमुखमुनिं प्रति श्रीभगवद्वा-
क्यमेवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलं अरण्येस्मिंस्त

सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ४ ॥

ततश्च नैमिषारण्यं संज्ञितं भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकं अनिमिषः श्रीविष्णुस्त-
स्य क्षेत्रे स्थितात् तस्यैते तथा चात्रैव शौनकादिवचनं ते त्वामिन्द्रस्य लोकेऽयमिति स्वर्गाय तत्स्थि-
तायाहरिः सप्त लोकाः भक्तानां निवासस्थानं तस्मै तस्य स्वयं स्वर्गः सहस्रसमाः संवत्सराः
अनुष्ठानकालो यस्य तत्सत्रं सहस्रसंवत्सरसाध्यं यज्ञविशेषः यद्वा स्वर्गाय स्वर्गप्राप्तये तस्यः
अलभतानिवर्धितः पयसा ... तद्ब्राह्मणानामाह्वानं विनाशतथानर्धस्याविर्भावितनात ४
॥

श्री· भा· प्र· टी· ५

ण्यश्लोकैरीड्यानि स्तुत्यानि कर्माणि यस्य तस्य यशः १६ प्रश्नान्तरं तस्येति उदाराणि महान्ति विश्व
सृष्ट्यादीनि सूरिभिः नारदादिभिः कलाः ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः १७ अथेति प्रश्नान्तरमवतारकथाः ।
स्थित्यर्थमवतारास्तदेव सर्वे मत्स्याद्यवताराः तदाश्रयाः कथाः स्वैरं लीला कुर्वतः श्रीकृष्णावतार
प्रयोजनेनैव तच्चरितयशांसि पृष्टानि तत्र एवमेतत्केवलं पुनरपि तच्चरितान्यवश्रोतुमिच्छतः तत्रात्मनो
तृष्णाभावमावेदयति वयन्त्विति योगमायादिभिस्तत्रासक्ताः उत्कृष्टतमाः तस्मात्तदुत्तमैः तथाभूतः ।

कोवा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहं १६ त
स्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः ब्रूहि नः श्रद्दधानानां लीलया दधतः कलाः १७ अ
थाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्यात्ममायया १८ वयं
तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे १९

श्लोको यशो य
स्य तस्य विक्रमे तु विशेषेणालन्तृप्यामः अलमिति न मन्यामहे तत्र हेतुः यद्विक्रमं शृण्वतां यद्वान्यैः
ष्वन्नामवयं तेनेति तथाह स्वाद्वयः प्रथमार्थः त्रिधाप्यलंबुद्धिर्भवति उदरपूरणेन वा रसाज्ञानेन वा
स्वादुविशेषाभावाद्वा तत्र तृप्तिर्भवतीत्यनेन न स्त्र्यादीनामित्युक्तं रसज्ञानामित्यनेन त्व
ज्ञानतः पशुवत्तृप्तिर्निराकृता उत्तमत्वात्क्रमातिरसभावेन तृप्तिर्निराकृतेति पदे पदे प्रतिक्षणं

५

न च बन्धुर्यां स्वस्त्ववो पिता वेत्यवफलासि हि इत्याहुः भूरीणि कर्माण्यपनष्टेयानि ये भूतानि समह
त्यय यथावद् हृतमयेन येनाहृतं वचनेन नश्यात्मा बुद्धिः संप्रसीदति सम्यग्यथा स्यात्तथा ११ प्रमातं सु
तत्त्वानासि भद्रं ते इति पञ्चभिः भेदते यत्नेयात्मकेन नाशो वाङ्कः भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः सात्त्वतांस
हृत्येन सत्त्वमूर्तिभिः भगवानस्य उपास्यतयाविष्कृतत्वपर्याप्तिमिति सात्त्वता भक्ताः स्वधर्मपाठ गतमवाप्य मा।
दिवान तस्य वाप्रवणमार्पितं देवमानतश्रुतिभवति तेषां पतिपालकः यस्मात्येविशेषस्य चि।
कीर्षया वसुदेवस्य भार्यायां देवकीजातः अगाहहततत्रावर्णायित अर्हति सामान्यालावत

११ ब्रूहि भद्राय भूतानां येनात्मा संप्रसीदति सूत जानासि भद्रं ते भगवान्सात्त्वतां पतिः १२
देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गानुवर्णितुं १३
यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ततः सद्यो
विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयं १४ यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायनाः सद्यः पुनन्त्युपस्पृ

यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समृद्धये १३ तत्प्रभावमन्ववर्णयन्ते तथा श्रवणे
...नाम विवशो वदति आपन्नः संसृतिभिः ... ततः स्वयं भयं यस्य तो।
...भयमपि स्वयं बिभेति १४ किं च यत्पादसंश्रया येषां मतः एव प्रशमः प्रयनं वा ...
...उपस्पृष्टाः सन्निधिमात्रेण ... सद्यः पुनन्ति स्वर्धुनी ...
...अनन्तरमेव तिष्ठति ... न सद्यः ...

श्री॰ भा॰ प्रटी॰ ९ तत्र स्वगुरोः श्रीशुकस्य स्वयं तच्चरितेनैव द्योतयन्नाह । यं प्रव्रजन्तं संन्यासाय गच्छन्तं अनुपेतं मामुपनेयत्वे
ति उपनयनाद्यर्थमननुमते यद्वा केनाप्यनुपेतमननुगतमेकाकिनमित्यर्थः । तत्र हेतुः अपेतकृ-
त्यम् अकृतसंध्यं कर्ममार्गे अप्रवर्त्तमानं नैष्ठिकत्वात् । द्वैपायनः श्रीव्यासदेवः विरहात्कातरो भीतः पु-
त्र इति च तेन रवेणाजुहाव आहूतवान् न तदाह्वाने सत्यपि संनिधिं प्राप्ताः तदा तन्मयतया श्रीशुक-
देवरूपतया तरवोऽभिनेदुः कृता प्रत्युत्तरं दत्तवन्तः पितृस्नेहानुबन्धपरिहाराय यथा हृदये स्थापितस्तं
वानित्यर्थः । तं मुनिमानतोऽस्मि तन्मयतोपपादनाय विशेषणं सर्वभूतानां हृत्मनः प्रवेशयोगबले

सूतः । यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव । पुत्रेति तन्मयतया तर-
वोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥२॥ यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्म-
दीपमतितितीर्षतां तमोऽन्धं । संसारिणां करुणयाह पुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनी-
नां ॥३॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥४॥

न मयि विभातीति सर्वभूतहृदयः तं ॥२॥ कृपालुतातिशयमाह य इति । अन्धं गाढं तमः संसाराख्यमतितर्तुमि-
च्छतां पुराणानां मध्ये गुह्यं । तत्र हेतुः तेन च तत्तद्विशेषणानि स्वः निजः असाधारणः अनुभवः प्रभावो
यस्य तत्स्वानुभवम् अखिलश्रुतीनां सारम् एकम् अद्वितीयम् अनुपममित्यर्थः । आत्मानेकार्यलक्षणं सर्व-
तत्त्वाधिकृत्य वर्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्मं तस्य दीपं । तं व्याससूनुमुपयामि शरणं व्रजामि ॥३॥ ९
जयत्यनेन संसारमिति जयो ग्रन्थः । तमुदीरयेदिति स्वयमुदीरयन्नन्यान्पौराणिकानुपशिक्षयति ॥४॥

अतः श्रीकृष्णचरितानि कथयेत्याशयेनाह कृतवानिति अतिमर्त्यानि मर्त्यानतिक्रान्तानि गोवर्धनोद्धरणा
दीनि मनुष्यस्वभावितानीत्यर्थः २० ननु यज्ञतपःप्रभृतिनानाविधव्यापाराणां न एव श्रवणावकाशः स्यात
अत आह कलिमागतमाज्ञायेति विष्णुपदे गतकालाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनासीना हरेः कथायां
सक्षणाः कृतावसराः २१ अस्मिन्समये तद्दर्शनमीश्वरेणैव संपादितमित्याशयेनाह त्वमिति
कलिं निस्तर्तुमिच्छतां पुंसां सत्त्वं विवेकादि हरतीति तथा तं कर्णधारो नाविक इव २२ पुनः प्रश्नान्तरं ब्रूहीति धर्मस्य वर्म

कृतवान्किल वीर्याणि सह रामेण केशवः अतिमर्त्यानि भगवान्गूढः कपटमानुषः
कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयं आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः २१ त्वं
नः संदर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षतां कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवं २२ ब्रूहि योगेश्व
रे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः २३ भागवते प्रथ
मप्रथमो १ व्यास उवाच इति संप्रश्नसंहृष्टो विप्राणां रौमहर्षणिः प्रतिपूज्य वचस्तेषां

णां कवचं रक्षकं तस्मिन्स्वां काष्ठां मर्यादां स्वरूपमित्यर्थः अस्य चोत्तरं कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञाना
दिभिः सहेत्यस्य श्लोकः २३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः १ नत्वेव प्र
थमेऽध्याये षट्प्रश्ना मुनिभिः कृता द्वितीये तत्र सूतः चतुर्णामाह तेषु च विप्राणामिति पद्येन
तैः सम्यक्प्रश्नैः संहृष्टः रोमहर्षणपुत्रः उग्रश्रवाः तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुप
क्रान्तवान् प्रवचनस्योपक्रमे कृष्णद्वैपायनादिनमस्कारमिति तमाह चिति १ ॥

श्री भाग० टी०

तदेवं श्रीहरिभक्तिद्वारा तदुचितवैराग्यज्ञानपर्यन्तः परो धर्म इत्युक्तं तस्माभक्तेरितरस्मिन्यस्मिन्वा लि निश्रेयसमत्र फलभागो वैराग्य अन्ये तु मन्यन्ते धर्मस्यार्थः फलं तस्य च कामः फलं तस्य चेन्द्रियप्रीतिः तत्प्रीतेश्च पुनरपि धर्मार्थादिपरम्परेति। यथाहुः धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते इत्यादि तन्निराकरोति धर्मस्येति द्वाभ्यां आपवर्ग्यस्य न्यायेनापवर्गपर्यन्तस्य अर्थाय फलत्वाय अर्थो नोपकल्पते योग्यो न भवति तथार्थस्यापि एवम्भूतधर्माव्यभिचारिणः कामो लाभाय फलत्वाय न हि स्मृतो मुनिभिः ९ कामस्य विषयभोगस्य इन्द्रियप्रीतिलाभः फलं न भवति किं तु यावता जीवेत तावानेव कामस्य लाभः जीवनपर्यन्त काम

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ९
कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः १०
वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ११

मेवेत्यर्थः यदुक्तं आहारार्थं कर्म कुर्यादनिन्द्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थं प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वजिज्ञासया येन भूयो न दुःखमिति जीवस्य जीवनस्य च पुनः कर्मानुष्ठानद्वारा कर्मभिर्यः प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति किं तु तत्त्वजिज्ञासैवेति १० ननु तत्त्वजिज्ञासा नाम धर्मजिज्ञासैव ननु तत्त्वविदोपि विगीतवचना एव धर्म एव हि तत्त्वमिति केचित् तत्राह तत्त्वविदस्तु तदेव तत्त्वं वदन्ति किं तत् ज्ञानं नाम अद्वयमिति क्षणिकविज्ञानपक्षं व्यावर्तयति ननु तत्त्वविदोपि विगीतवचना एव नेत्यतस्तस्यैव तत्त्वस्य नामान्तराभिधानादित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैरण्यगर्भैः परमात्मेति सात्वतैर्भगवानिति अभिधीयते ॥

र्ति

तेषां वचः प्रतिपूज्येत्युक्तं तत्प्रतिपूजनं करोति हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः यतो लोकानां मंगलमेतत् यतः श्रीकृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः येनैव संप्रश्नेनात्मा सुप्रसीदति अत्र प्रश्नस्यापि कल पर्यवसानादेवमस्तु ५ तत्र प्रश्नत्रयस्य सर्वशास्त्रसारमैकान्तिकं श्रेयो ब्रूहीति तत्रोत्तरमाह सवै पुंसामिति प्रथमस्य धर्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्चेति तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः स प्रवृत्ति लक्षणः सोऽपरः यतस्तु कथं मते श्रवणादेरहि निलक्षणा भक्तिर्भवति स एव परो धर्म एवैकान्तिकं श्रेय इति कथंभूता अहैतुकी हेतुः फलं तदनुसंधानरहिता अप्रतिहता विघ्नैरनभिभूता ६ ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्यो धर्मस्य ज्ञानार्थतेति

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमंगलं यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ५ स
वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सुप्रसीदति ६ वासु
देवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकं ७ धर्मः
स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलं ८

[illegible] भक्तिर्न ज्ञानमुच्यते तस्य तत्र भक्तिर्ज्ञानं [illegible] वासुदेव इति अहैतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरं औपनिषदमित्यर्थः ७ अतिरेकमाह धर्म इति यो धर्मः स्वनुष्ठितः सम्यक्कृतः विष्वक्सेनकथासु रतिं नोत्पादयेत् तर्हि स्वनुष्ठितोऽपि श्रम एव अयमाशयः नन्वमीषां तावत् प्रथमस्य स्वर्गादिफलमस्त्येव अत आह केवलं विफलश्रम इत्यर्थः न च तत्रापि स्वर्गादिफलमिति वाच्यं भक्तिरपवर्गकारणानि न करोति [illegible] फलमित्यर्थः न च [illegible] कृतकत्वेन भवतीत्यादिश्रुतेः [illegible] वा [illegible] तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति [illegible]

२ [illegible]

श्री। भा। प्र। टी। ८

ततश्च नष्टप्रायेष्विति सर्वात्मना नाशस्य ज्ञानोत्तरकालत्वात् प्रायग्रहणं भागवतानां श्रीभागवत-
शास्त्रस्य वा सेवया नैष्ठिकी निश्चला विक्षेपकाभावात् ॥१८॥ रजस्तमश्च ये एव तयोर्भावाः कामाद-
यः तैरनाविद्धमस्पृष्टं सत्त्वे स्थितं प्रसीदतीति उपशाम्यति ॥१९॥ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अत एव मुक्त-
सङ्गस्य ॥२०॥ ज्ञानफलमाह भिद्यत इति हृदयमेव ग्रन्थिश्चिज्जडग्रन्थनरूपोऽहंकारः अत एव सर्वसंशयाः
असम्भावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफलानि आत्मनि स्वरूपभूते ईश्वरे दृष्टे एवकारेणाज्ञानानन्तरमे-

नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया । भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥१८॥ तदा
रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये । चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥१९॥ एवं प्र-
सन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः । भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ॥२०॥ भिद्यते हृ-
दयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥२१॥ अतो वै
कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा । वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादिनीम् ॥२२॥ सत्त्वं रज-
स्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरे-
ति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥२३॥

वेति दर्शयति ॥२१॥ अत्र सदाचारं दर्शयन्नुपसंहरति अत इति आत्मनः प्रसादिनीं मनःशोधिनीं वासुदे-
वे इति कुर्वन्तीति भजनीयविशेषो दर्शितः ॥२२॥ तदेवोपपादयितुं ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकात्मत्वेऽपि
सत्त्वस्याधिक्यमाह सत्त्वमिति इह यद्यप्येक एव परः पुमानस्य विश्वस्य स्थित्यादये सृष्टिप्रलयार्थं
संज्ञाः केवलं नियता धत्ते हरिविरिञ्चिहरा इति विभक्त्यैवाधिरोपः तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि शुभफलानि सत्त्व-

तत्र तत्त्वं सपरिकरया भक्त्यैव प्राप्यते इत्याह तदिति तच्छ्रद्दधानाः ज्ञानवैराग्ययुक्तया ज्ञानपरोतं तदुक्तं
तमात्मानि तत्त्वं पश्यंति किंतत् आत्मानं परमात्मानं ... वेदांतादिश्रवणेन गृहीतया भासयति
भक्तितो ... १२ एवं स्वफलमाह नापेक्षा कामादिका सिद्धी ... उपयोगपायोपसंहरति अतइति
हे द्विजश्रेष्ठाः हरितोषणमेव धर्मस्य फलं यस्मात् भक्तिविहीनो धर्मः केवलं श्रम एव तस्मा
द्भक्तिप्रधान एव धर्मो नुष्ठेय इत्याह तस्मादिति १३ एकेन एकाग्रेण मनसा १४ भक्तिरहितो धर्मः के

ततः श्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया । पश्यंत्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥
अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः । स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥
तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥
यदनुध्यासिना युक्ताः कर्मग्रन्थिनिबन्धनम् । छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥
शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः । स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥
शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः । हृद्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सताम् ॥

वलं श्रम इति प्रपंचितं इदानीं तु भक्तेः भक्तिफलं प्रपंचयति यस्मात् ध्यानं ध्यानेनैवासिः खड्गः ते-
न युक्ताः विवेकिनः ग्रंथिं अहंकारं निबध्नाति यत्कर्म तत् छिंदंति तस्य कथायां रतिं प्रीतिं को न कुर्यात् ॥
ननु सर्वस्यैव कर्मनिर्मूलनी श्रीहरिकथा रतिः स्यात् तथापि तस्मात् ... तथाहि शुश्रूषोरिति ...
पुण्यतीर्थनिषेवणात् ... तथा च ... श्रवणकीर्तने ... विस्तारेण
... १६ ततः शृण्वतामिति पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः ... अभद्राणि

श्री भा॰ प्र॰ टी॰ ८

मोक्षदृष्ट्या वासुदेवो भजनीय इत्युक्तं सर्वशास्त्राणां तात्पर्यगोचरत्वादपीत्याह द्वाभ्यां वासुदेवः परं तात्पर्यगोचरो

येषां ते ननु वेदा मखपरा दृश्यन्ते इत्याशंक्य तेऽपि तदाराधनार्थत्वात् तत्परा एवेत्युक्तं योगा योगशास्त्रा-

णि तेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशंक्य तासामपि तत्प्राप्त्युपायत्वात् तत्परत्वमुक्तं २८ ज्ञानं

ज्ञानशास्त्रं ननु च तस्य ज्ञानपरत्वमेवेत्याशंक्य ज्ञानस्यापि तत्परत्वमुक्तं तपोऽत्र ज्ञानं धर्मो धर्मशास्त्रं दान-

व्रतादिविषयं ननु तत्स्वर्गादिपरमित्याशंक्याह गतिरिति गतिः स्वर्गादिफलमपि तदानन्दांशरूपत्वात्तत्पर-

मेवेत्युक्तं यद्वा वेद इत्यनेनैव तत्फलत्वात् पिशाचा वासुदेवपरा इत्युक्तं तत्र तत्र नन्तेषामेव।

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः २८ वासु-

देवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः २९ स एवेदं स-

सर्जाग्रे भगवानात्ममायया सदसद्रूपया चासौ गुणमय्यागुणो विभुः ३० तया विल-

सितेष्विमेषु गुणेषु गुणवानिव अन्तःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः ३१ ॥

योगक्रियादीनां नानार्थपरत्वात्तत्तदेकपरत्वमित्याशंक्य मखादीनामपि तत्परत्वमित्युक्तमिति द्व-

य २९ ननु जगत्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्ते वस्तुनि बहुलानि ... समन्वयो दृश्यते कथं

वासुदेवपरत्वं सर्वेषामित्याशंक्य तदेवेति ... एते वस्तुलीलावतारकर्माण्युदाहरणानि बहूनीति प्रश्नस्यानेन स-

दसद्रूपया कार्यकारणात्मिकया गुणमय्या त्वस्य गुणोऽपि सन्निमितमर्थं ३० भगवतो जगत्कारणत्व

मुक्तं प्रवेशनियमनलक्षणां लीलामाह तयेति विलसितेषु भूतेषु गुणेषु ह्याकाशादिषु अन्तःप्रविष्टस्तद्गुणा-

नात्मनि वहन्निव नाम गुणाभिमानवानिव न तु वस्तुतस्तथा यतो विज्ञानेन चिच्छक्त्या विजृम्भितः पूर्णः।

भा॰ टी॰ ९

उपाधिविशेषेन फलविशेषं सदृष्टांतमाह पार्थिवात्त्वप्रवृत्तिप्रकाशरहितात् दारुणः काष्ठा
द्धूमः प्रवृत्तिस्वभावस्त्रयीमयो वेदोक्तकर्मप्रचुरः कर्मप्रत्यासत्तेः तस्मादग्निस्त्रयीमयः सा
त्तात्कर्मसाधनत्वात् एवं तमसः सकाशाद्रजः रजसः सकाशात्सत्वं ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मप्रकाशकेन श
केन लक्षणत्वात् तमसः सकाशाद्रजसः सामीप्यकत्वात् रजस्त्वेनाकिंचिद्ब्रह्मदर्शनमस्तीत्युक्तं
नेत सर्वथा तमःप्रकाशकत्वविरहितेयकत्वात् यस्मात्तस्मात्तावद्ब्रह्मदर्शनं तमसां गुणोपाधीनां ब्रह्मादीनां

पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्वं यद्ब्रह्मदर्शनं २४
भेजिरे मुनयोथाग्रे भगवंतमधोक्षजं सत्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पंते येनु तानिह २५ मु
मुक्षवो घोररूपान्हित्वा भूतपतीनथ नारायणकलाः शांताः भजंति ह्यनसूयवः २६
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजंति हि पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २७

सत्वं यत्तोतं वैशिष्ट्यमिति भावः २४ वासुदेवभक्तौ पूर्वाचारं प्रमाणयति भेजिर इति अथाग्रे हेतवे
गाद्विशुद्धसत्वमूर्तिं भगवंतमधोक्षजं अतो ये तानर्नुवर्तंते इह संसारे ते मायकल्पंते २५ नन्वन्या
नपि विद्वांसः भजंतो दृश्यंते सत्यं भूमत्तत्वदुस्त्याज्यमभजंति किं तत्स्वाभाविकमेतदाह भूमत्तत्वइति घोररूपान्भूतपती
विहाय पितृप्रजेशादीनां मपलत्वतामुमुक्षव ह्यनसूयवो देवतांतराणि निंदकाः सन्तः २६ रजस्तमसी प्रकृति
र्येषां ते पितृप्रजेशादीन् भजंति समशीला तेषां श्रियैश्वर्यं प्रजाश्चेप्सवतीति तथा ते २७
स्वभावादेव पितृप्रजेशादीन् भजंति

श्री भा प्र टी १

10

कोऽसौ भगवानिति अपेक्षायां तं विशिनष्टि यस्यांभसि एकार्णवे शयानस्य विस्तारं तस्य तनोति योगः
समाधिः तद्रूपां निद्रां विस्तारयतस्तस्य नाभिरेव ह्रदः तस्मिन्यदंबुजं तस्मात्प्रकाशाद्ब्रह्मासीत्।
अभूत् तस्यापि कल्पयोः कथं रूपमत आह २ कीदृशं तद्रूपं तदाह यस्येति ननु कीदृशो विग्रहस्तस्यावयव भूमि
भूम्यादिलक्षणाह तन्न तस्य भगवतो रूपं विशुद्धं तत्स्वयं समर्थमिति अत एवोर्जितं निरतिशयं तत्स्वयं तदेव योगि
नां प्रत्यक्षमित्याह पश्यन्तीति ३ अदभ्रं अनल्पं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तेन सहस्रं सहस्रमयानि मितानि पादानि या
दीनि यस्मिंस्तत् अद्भुतं सहस्रमूर्धादयो यस्मिंस्तत् सहस्रमौल्यादीनि उल्लसन्ति भ्राजमानं ४ एतदिति टी।

यस्यांभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः १
यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितं २ प ८
श्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सह
स्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ३ एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययं यस्यांशांशेन सृज्यं
ते देवतिर्यङ्नरादयः ४ स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखं

डितं न तस्यावतारत्वं आविर्भवतीति भाव इत्याह एतदिति नानावताराणां रूपं निधीयते यस्मिन्निति निधानं का
र्यावसाने प्रवेशस्थानमित्यर्थः बीजं कारणं उद्भवस्थानं बीजत्वेऽपि नाबीजत्वं किं तदव्ययं न केवलमवता
राणामेव बीजं किं तु सर्वेषां प्राणिनामित्याह यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेन ५ सनत्कुमाराद्य
वतारं तच्चरितं चाह स एवेति कौमारं सर्गं आर्षं प्राजापत्यं मानवं इत्यादीनि सर्गविशेषनामानि यः पौ
रुषं रूपं जगृहे स एव देवः कौमारं सर्गमाश्रितः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार अखण्डित

वत्तद्रूपत्वलीलामाह यथेति स्वयोनिषु स्वाभिव्यञ्जकेषु दारुष्ववहितो निहितः विश्वात्मा पुमान्परमेश्वरो
भूतेषु प्राणिषु तथा तिष्ठन्नपि प्रतियोनि नानात्वेन भाति ३२ तत्र तत्र रूपेण भोगलीलामाह असौ
हरिर्भूतसूक्ष्माणि चेन्द्रियाणि चात्मा च मनस्तैः स्वनिर्मितेषु निर्विष्टः प्रविष्टः भोगस्थानेषु तत्तद्गुणा
न्तद्विषयान्भुङ्क्ते भोजयन्नीति पालनलीलामाह भावयति पालयतीति एषः सत्त्वेन पालयति पतित्वेन माधु
वेनेति स्मरणात् ३३ इदानीं तत्तमसोरिति प्रस्तुतमाह भावयति पालयति एतत्तु सत्त्वेनैव वक्ता माध
वेनेति स्मरणात् ३३ इदानीं तत्तमासीति प्रश्नोत्तरमाह भावयति पालयति एत नमर्वाचितामाधी
वेनेति स्मरणात् ३४ इदानीं तत्तमासीति प्रश्नोत्तरमाह भावयति पालयति लोकभावनः लोककर्ता देवादिषु ली
ला प्रयोजनेन विशेषतः कृतावतारस्य कृती लीलावतारानुरतो लोकभावनः लोककर्ता देवादिषु ली
यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान्
३२ असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान्
३३ भावयत्येष सत्त्वेन लोकान्वै लोकभावनः लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादि
षु ३४ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः २ ॥ सूत उवाच ॥ जगृहे पौ
रुषं रूपं भगवान्महदादिभिः संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया १॥
लावतारः तेष्वनुरक्तः ३४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमे द्वितीयः २ प्रवृत्ताः कथाः प्रश्ने तृतीये
न तत्र नानाविधा कथाः अवतारा नाना तत्र नानाविधाः अवतारा वर्णिताः यद्यपि प्रश्ना हि हरेर्धीमन्नवतारकथा शुभा इति त
उक्तं तेन नानावतारान्वक्तुं प्रथमं पुरुषावतारमाह जगृहे इति पञ्चभिः महदादिभिः महदहङ्का
रपञ्चतन्मात्रैः एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीति षोडशकलाः श्रुतायस्मिन् तत्पौरुषं भगवद्रूप
होनेव भूते तथापि मनाथ्र्मिवमन्तर्नामितिद्रष्टव्यं १

(यो

ऋषभावतारमाह अष्टमेति सर्वाश्रमनमस्कृतं मंत्याश्रमं पारमहंस्यं वर्त्म धीराणां दर्शयन्नाभे
राग्नीध्रपुत्रादृषभो जातः ३ पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपं प्राप्तात पृथ्वीं दुग्ध्वा पार्थिवं ओषधीर्विप्राः पा-
लितवान् इमां पृथ्वीं सर्वाणि वस्तूनि दुग्धवान् ग्रामाभावसाधैः हे विप्रास्तेन हेतुनानेन मायमवता
रः उशत्तमः कमनीयतमः वंशे कोलाविनाशकात् ४ मत्स्यावतारमाह रूपमिति चाक्षुषमन्वन्तरे य
उदधिसंप्लवः तस्मिन् यद्यपि मन्वन्तरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित्कौतुकेन सत्यव्रताय मा

अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः दर्शयन्वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतं ३ ऋषि-
भिः प्रार्थितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः ४ रूपं
स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुं ५ सुरा-
सुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलं दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ६ धान्वन्तरं
द्वादशमं त्रयोदशममेव च अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन्स्त्रिया ७ चतुर्द-
शं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितं ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा ८ ॥

यादर्शितायथाकोटेमाकोटेयासुतिः इत्याह महीमय्यां नावि नौकारूपायां महीमयीमित्यर्थः अपात्
रक्षितवान् वैवस्वतं मनुमिति भाविनी संज्ञा ५ कूर्मावतारमाह सुरेति कमठः कूर्मः तद्रूपेणैका-
दशावतारे विभुर्दध्रे धृतवान् ६ धान्वन्तर्यवतारमाह धान्वन्तरमिति धान्वन्तरं धान्वन्तरिरूपं द्वादशमं मा-
प्रयोगात्मासः त्रयोदशमवतारमाह तेन महादेवोपयति अपाययदिति अमृतमिति प्राहारः मोहिन्या
स्त्रियारूपया मायाश्च मत्तान्मोहयन् धान्वन्तरिरूपेण अमृतमानीय मोहिन्यापाययदित्यर्थः ७ नृसिंहं

अस्याविश्वस्य भवायोद्भवाय स्मद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः एवं सर्वज्ञावताराणां क्रमेणोक्तमिति संक्षेपः ७
नारदावतारमाह तृतीयमिति ऋषिसर्गं प्राप्य तत्र देवर्षित्वमुपेत्य सः सात्वतं वैष्णवतन्त्रं पाञ्चरा
त्रागममाचष्टोक्तवान् यतस्तन्निर्गतं कर्मबन्धहेतूनामपि कर्मणां निष्कर्मता तेषां भावो नैष्कर्म्यं कर्म
णामेव मोचकत्वं यतो भवति तत्सात्वतं ८ तुर्येऽवतारे धर्मस्यांशः कलाभार्या तस्यां सर्गः अथवा पूर्व
आत्मना यत्नवान्नीति श्रुतेः तस्यां सर्गे ऋषिभिन्नावताराणामेकावतारं दर्शयति ९ कपिलावतारमाह पञ्च

द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीं उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ७ तृ
तीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ८ तुर्ये
धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ९ पञ्च
मः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतं प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं १० ॥
षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्
ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत स यामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायम्भुवान्तरं १२ ॥

मयति श्वासुरये तत्त्वानां ग्रामः समूहस्तस्य निर्णयो यस्मिंस्तत्सांख्यं १० दत्तात्रेया
वतारमाह षष्ठमिति अत्रेरपत्यत्वं तेन वृतः सन् प्राप्तः अत्रेरपत्यमस्तीति तत आह तस्येष्टभक्तिवत्सला
णां प्रार्थ्यमानोऽनसूयया मत्सदृशमपत्यमिष्यताम् मयैवापत्यं कृतवानिति दत्त इति
आन्वीक्षिकीमात्मविद्यामलर्कप्रह्लादादिभ्यः ११ यज्ञावतारमाह तत इति स यज्ञो यामाद्यैः स्वपुत्रै
र्यामनामभिर्देवान्तराधिपैः सह स्वायम्भुवमन्वन्तरं पालितवान् ततः स्वयमिन्द्रो भूत्वेत्यर्थः १२

श्री० भाग० टी० १२

विभूतीराह ऋषय इति तत्र च विशेषमाह एते चेति पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केचित्कला विभूत-
यस्तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वे सर्वशक्तित्वेऽपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्कर-
णं कुमारनारदादिषु यथोपयोगमंशकलावेशः पृथ्व्यादिषु शक्त्यावेशः कृष्णस्तु भगवान्साक्षान्ना-
रायण एवाविष्कृतसर्वशक्तित्वात सर्वेषां प्रयोजनमाह इन्द्रारयो दैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं
मृडयन्ति सुखयन्ति २८ एतत्कीर्तनफलमाह जन्मेति गुह्यमिति रहस्यं जन्म प्रयतः शुचिः सन्दुःखग्रा-
मात्सर्वस्मात्मुच्यते इत्युक्तं तत्र कथं देहहृदयमवबोधयति तद्विमान्ति नित्यमाशंका देहहृदयमेव स्वभा-

12

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयं इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे २८
जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते २९
एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ३० यथं
वो१२ नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१ ॥

गवन्मायोत्थाः विद्याविलसितत्वादेतत्कर्णादिजनितत्त्वं निरूप्यत इत्याशयेनाह एत-
दिति त्रिभिः २९ अरूपस्य चिदेकरसस्यात्मनो जीवस्यैतत्स्थूलरूपं शरीरं भगवतो मायया तस्या गु-
णैर्महदादिरूपैर्विरचितं आत्मन्यारोपितमित्यर्थः ३० कथमित्यपेक्षायां
स्वदर्शनेन तदध्यासमात्रमिति दृष्टान्तमाह यथा वायौ मेघौघो नभसि आकाशः
बुद्धिभिस्तत्रारोपितः यथा वा पार्थिवो रेणुस्तत्कृतं धूसरत्वादि अनिले एवं द्र-
ष्टर्यात्मनि दृश्यत्वं दृश्यत्वादिधर्मकं शारीरमारोपितं ३१ ॥ ॥ १२

वामनावतारमाह पंचदशमिति इहानोमदेवामपूतीति वामनं रूपं कृत्वा प्रत्यादित्सुः तस्माल्लोकि
यग्रहीतुमिच्छुः १९ परशुरामावतारमाह अवतारेति त्रिःसप्त यथा भवति तथा समस्तकृत्वः समवा
रानेकविंशतिवारानित्यर्थः २० व्यासावतारमाह तत इति अल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञान् पुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहा
र्थं शाखाश्चक्रे २१ रामावतारमाह नरदेवत्वं राघवरूपेणाप्राप्तः सन् २२ अतःपरमशब्दो रामकृष्णावेव

वा १ पंचदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपं १९ अव
तारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीं २० त
तः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः २१ न
रदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परं २२ एको
नविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरं २३ ततः
कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां बुद्धो नाम्नांजनसुतः कीकटेषु भविष्यति २४ अथा
सौ युगसंध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः २५
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः २६

तारमाह विंशतितम इति वक्तव्ये नकारलोपः कृष्णेति रामकृष्णाविति द्वे जन्मनी प्राप्य २३
अंजिनस्य सुतः जिनसुत इति पाठे जिनः स एव कीकटेषु मध्यप्रदेशे गयाप्रदेशे २४ कल्क्यवतारमाह यु
गसंध्यायां कलेरंते विष्णुयशसो ब्राह्मणात् प्रकाशो जनिता जनिष्यते अवतारानन्त्यं सर्वसंग्रहार्थमाह अवता
रा इति २५ असंख्येयत्वे दृष्टान्तः यथेति अविदासिनः उपक्षयशून्याः दह्रूपतया इति ख्यातं सरसः सका

श्री· भा·प्र· टी· २५

13

तथापि भगवन्माया संसृतिकारणभूता अविद्यमाना नात्मकथं अलं ततात्राह यदीति एषेदेहे सदेहवत्त्वे यदि वेदाः प्रमाणं स्मृतिरितिवत् वैशारदी विशारदः सर्वज्ञ ईश्वरः तदीया देवी स्वभावचक्रेण क्रीडती या माया यद्युपरता भवति किं किमित्युपरता भवेत् तत्राह मतिर्विद्यारूपेण भावः यावदविद्यात्मनाव रणविक्षेपौ करोति तावन्नोपरमति यदा तु सैव विद्यारूपेण परिणता तदा स्वदहत्रूपजीवोपाधिं दग्ध्वा निरिंधनाग्निवत् स्वयमेवोपरमतीति तदा संपन्नो ब्रह्मस्वरूपं प्राप्त एवेति विदुस्तत्त्वज्ञाः किमतो यद्येवं स्वमहिम्नि परमानंदस्वरूपे महीयते पूज्यते विराजत इत्यर्थः यथा जीवस्य जन्मादि मायया एवं

यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ३४ एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च वर्णयंति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ३५ स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् भूतेषु चान्तर्हित आत्मतंत्रः षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः ३६ न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जंतुः कुमनीष ऊतीः नामानि [illegible]

मीश्वरस्यापि जन्मकर्मादि माययेत्याह एवमिति ३४ अकर्तुः कर्माणि अजनस्य जन्मानि हृत्पतेः अंतर्यामिणः ३५ तर्हि जीवादीश्वरस्य को विशेषस्तत्र तमेव विशेषमाह स वा इति षाड्वर्गिकं षडिन्द्रियषड्विषयं जिघ्रति भुंक्ते एव न तत्र सज्जत इत्यर्थः कुतः षड्गुणेशः षडिंद्रियनियंता ननु किमीश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्माभिविषयभोगो वा तत्राह न चेति धातुर्जगद्विधातुरीश्वरस्य ऊतीर्लीलाः कुमनीषः कुबुद्धिः निपुणेन तर्कादिकौशलेन नावैति जानाति मनसा रूपाणि वचसा नामानि संतन्वतो विस्तारयतो वचोभिरिति बहुत्वं बहुरूपत्वाभिप्रायेण मनोवचोभिः महद्भिर्वा ३६

अतः स्थूलात्परमन्यदपि रूपमारोपितमित्याह अतः परमिति कथंभूतं तत् यदव्यक्तं अस्फुटत्वे हेतुः
अव्यूढगुणबृंहितं अव्यूढाः करचरणादिपरिणामं तथापरिणता अव्यूढा ये गुणास्तैर्बृंहितमुपचितं ।
आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः एतदेव कुतस्तत्राह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् आकारवि
शेषवद्वस्त्वभावात् यत्राकारविशेषस्तद्वस्तु दृष्टमदृष्टादिवद्दृश्यते श्रूयते वा दृष्टादिवदिदं न तथा।
तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह स जीवोपाधिः जीवो जीवननिमित्तः जीवो जीवविशेषो यत्पदो जीवा

अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितं अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः ३२
यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा। अ
विद्ययात्मनि कृते इति तद्ब्र
ह्मदर्शनं ३३

पाधेर्लिंगदेहे जीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितया कल्पितमित्यर्थः ननु स्थूलस्यैव भोगायतनत्वाज्जी
वोपाधित्वे किमन्यकल्पनयेत्यत आह यस्मात्तत्त्वात्पुनर्भवः पुनःपुनर्जन्मोत्क्रांतिगत्यागमनानि तेन
विना स्थूलमात्रस्यासंभवादिति भावः ३२ तदेवं रूपद्वयमुक्त्वा तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मतामाह यत्रेमे सदसद्रूपे स्थू ३४
लसूक्ष्मे रूपे स्वसंविदा स्वरूपसम्यक्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः ज्ञानेन प्रतिषेधे हेतुमेव हेतुमाह अ
विद्ययात्मनि कृते इति कल्पिते इति हेतुः तदा तद्ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः कथंभूतं दर्शनं ज्ञानैकस १२

श्री भाग टी १४

प्राप्य तामेतां तत्र तावन्मितत्वकीर्तयतस्तत्र निविष्टः चेतन्तु यभेदानन्त्वपदाहमिरदोषः यथाधीतं।
न्वहमतिविलसितं तत्र तत्र यथामति स्वमत्यनुसारेण संदर्भतः कथितं विस्तारतः श्रावयिष्यामि
इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ३ तदेवं भागवतं प्रकारान्तरेण वर्णयते व्या
मस्य परितापं अनुतेपः प्रवचनादिभिः इत्येवं प्रश्नेन तया श्रावयिष्यामीति श्रुत्वा मुनीनां बहूनाम्
ये पके नव न च कथा मह्यः वृद्धः पिब ऋजुवयः कुलपतिर्योगनाथः तेषामपि बह्वृचपावहृचः ऋग्वे
दी तेन तस्य प्रतपर्वभूतं तमातं शौनकोऽब्रवीत् १ यथा कथामाह २ कस्मिन्स्थाने केन हेतुनेति

अहं चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ४५ ॥ ३ ॥
इति श्रीभागवते प्रथमे तृतीयः ३ व्यास उवाच इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणां
वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौनकोऽब्रवीत् १ शौनक उवाच सूत सूत महाभाग वद नो वदतां
वर कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवाञ्छुकः २ कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना
कुतः सञ्चोदितः कृष्णः कृतवान्संहितां मुनिः ३ तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः ॥ ४ ॥

महाभारतादिधर्मशास्त्राणि कृतवतो मुनेरेतत्संहिताकरणे किं कारणमित्यर्थः कृत इति सार्व
विभक्तिकस्तसिः केन प्रवर्तित इत्यर्थः कस्माद्व्यासपुत्रः मम संश्रावयामासेति तत्र शुकस्य व्या
ख्यानादिकं कथं घटितमिति तस्य प्रसिद्धं तस्य प्रमत्तोदासीनताम् आह द्वाभ्यां तस्येति समदृक् समं ब्रह्मैवे
ति पश्यतीति अतो निर्विकल्पकः सार्थकः निरस्तभेदः किं चैकस्मिन्नतः समासीनः एवंभूतानां
तिर्यक्स्वमः यत उन्निद्रः मायाशयनाद्युद्बुद्धः यानि यामसर्वभूतानां तस्मान्जागर्तिसंयमी इति स्मृतेः अत

15

१४

भक्तस्तत्कथं विजानातीत्याह स वेद धातुरिति अमायया अकुटिलभावेन संततया निरंतरयाऽनुवृत्त्या
ऽवकुलेन भजेत ३७ भक्तिमार्गेणाम ... दातिमथ यतो भक्तिरेव भगवत्तत्त्वज्ञाना
त्तिरस्यातो भगवतः सर्वज्ञा भवंतो धन्याः कृतार्थाः कृतः यद्यस्मात् इत्थं प्रवर्तमाना वा हे देवमा
त्मभावमनोवृत्तिं कुर्वंति सर्वात्मके मे कांतिके यस्मिन्न भावे सति भूयः परिवर्ता जन्ममरणा।

... यातः पदमीश्वरस्य ... वीर्यस्य रथांगपाणेः यो मायया संततयानु
वृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगंधं ३८ अथेह धन्या भगवंत इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे
कुर्वंति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ३९ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसं
मितं उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ४० निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं म
हत् तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मविदां वरं ४१ सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतं स तु
संश्रावयामास महाराजं परीक्षितं ४२ प्रायोपविष्टं गंगायां परीतं परमर्षिभिः कृष्णे स्वधामो
पगते धर्मज्ञानादिभिः सह ४३ कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः तत्र कीर्तयतो वि

परिवर्तो न भवति ३९ ननु किमेतल्लक्षणं ... इत्याह इदमिति ब्रह्मसंमितं सर्ववेदेवल्ले
उत्तमश्लोकस्य चरितं यस्मिन् ... ४० ... ४१ ... मितमतस्तु के ४२।
प्रायोपविष्टं ... ४३ ... सकाशात् ४४ ॥ ॥

श्री॰
आ॰प्र॰
टी॰
१५

यस्मात्पादनिकेतं च गाणपीवं हस्फुटं धनान्यानीयशत्रवोनमेति ओं गहेस्मन्तगुवातहणपवेषुषात्प
हृत स्वार्थमात्मनेपदेस्मृमीति: मातोमह ॥ विरक्तस्य किं धनादिभिरिति चेत्तत्राह लोकस्य शिवाय
स्वलायभवाय भूतये समस्तऐश्वर्याय च तेजवति नन्वात्मार्थं प्रवसति मा राजानि विषये विरक्तस्य
अपि परेषां मा अयं कलेवरं कृतं मम मोचनाद्भिः परमनीवन स्वायेतुच्छ मर्थितमित्यर्थः यातिचन

15

नमेतिपुत्र्यात्स्वनिकेतमात्मनः शिवाय हानीयधनानि शत्रवः कथं स्वीरः श्रियमेताडन्य
तां गुवेषतां त्वं शमसे महाहृभिः ॥ १ ॥ शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जना
जीवन्ति नात्मार्थमसौ पराश्रयं ममोच निर्विद्य कुतः कलेवरं ॥ २ ॥ तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो य
दिह किंचन मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छांदसात् ॥ ३ ॥ सूत उवाच द्वापरे समनु
प्राप्ते तृतीये युगपर्यये जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥ ४ ॥ स कदाचित्सरस्वत्या
उपस्पृश्य जलं शुचिः विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥ ५ ॥

इहेति तत्सर्वं नः अस्माकं समाचक्ष्व यः पृष्टो हाचां विषये यत्स्नातं पारंगतं त्वां मन्ये छांदसात् अन्यत्र वैदिक
व्यतिरेकेण ऐश्वर्य लौकिकत्वात् ॥ ३ ॥ कुलिन्नुग्रां स्याद्विमश्रान्त्वं व्यास जन्माकथयन्स्वकं कर्म तत्रमाह ॥ द्वापरे
समनुप्राप्ते देत्युपदमयामाह तृतीये युगस्य पर्यये परिवर्ते व्यास व्यासपरिचायां वसोर्वसाविर्सजाता पोसत्या
व्योयोगीत्वात्वी व्यासो जातः ॥ ४ ॥ जलमुपस्पृश्य जलस्नानादिकं कृतं इत्यर्थः आसीनो वक्ष्यति शोकः विविक्तदे

॥ ५ ॥
१५

तिर्विकल्पते प्रपंचयति हृष्टेति भान्ना जेष्ठकं प्रभुतं तेन नयो गाकृत न्मुखि व्यामं मन ममपिट
प्रां जले क्रीडं त्यो दृष्ट्वा परमाहृ या लक्ष्यावरहपरीधानेकृत वेत्यः मन ममपी मनेनाप्यों तेन
तो मह सुमन मम प्रयगाकृते मन महिमानु परिदधुः तत्रिवसीनम इथ सी मयपुमानि तिमिलाम
हत्तवानि विविक्ता प्रता दृष्टिं यस्य ५ पवम्भूतां मोकृष्य मालनि तां तातः कुलनां गलासु तिहेशा।
विशेषाः ताननमामः प्रथमं ततो यान माहृ पवि चरत्या जनं महिता प्राहृ यानाम यामि हलमिह

कृष्णा नयानं मूर्तिमान् जनं मध्यनसं देव्यो हृियापरि दधुर्नव वत तस्याविने तद्दीतपएकतिम। ८
नीतेवाङ्गन्वासि शीघ्रमिमान मसत तस्य विवित्तरूपः ५ कथमालतितं पाहि मामज
जोगलान उन्मत्त मुकाजत्व हि चलस्त्राजमा हृयेः ६ कथयत्वाप्याः वे यस्य राजये मे तिना मह म
नाः मम भूतान पूर्वेष्वा माह्वलों मतिः ७ मगोरा हत माया हि गृह पुरुहमपिना मवेत्तं तेम। ११
नामाग तो धीकृत्वे लज्जामम ८ मभिमन्यु सुतं सूतमाकृष्य यावत्तात्तम तमनं लामहास्थकमो १२
मिचहृगी हि नः ९ ममं तामकृष्यवाहिताः पाहृ तामानवपेनः मायापविष्टगतायाम नाहमा

तिनापरेह हस्ती नाम राजा तेन निर्मित तामत ९ पवम्भूते न नातिना सह यच्चसंवादे पषा मान्नतीभगावती
श्रुतिः महिता २ पतन्मा व्याने बहुकाला नत्वा तापर्व तस्मान कत्वाव ध्यान डन्ने मर्मिमाहरनि।
गारोहन मा न्काल भवति तत्र पिनमितायकि तं तपामाश्रितः हस्तीयीकृत्वेन नतीयते तीयं रवयवि
नीकृत्वेन तस्मादेव भूताच वक्तमाययर्थस्यात तत्त्वप्रति तमतीवाम्यतो मकृष्य यन्याह मभिमन्यु सुतामि
तिपचतिः हृगीहिक ध्य ३ नाया ता पृच्छ नव तीत तितिनकेन मामाहवेः कत्सातेकारगान मपरा

भा॰ सभापर्व टी॰ २०

श्री
भा प्र
टी
१९

अत एव तेषां कृपया मुनिना भारताख्यानं कृतं अनेनैव प्रकारेण भवतीति भूतानां श्रेयसि हिते २५ सर्वा-
त्मकेनापि कर्मणा नातिप्रसीदद्धृदयं यस्य सः २६ चिन्ताप्रसक्तो हेतुं वितर्कयन्निदं वाचोवाच २७ मानिता
पूजिता अनुशासनमाज्ञा २८ दैह्यो देहे भवः आत्मा जीवो ब्रह्मतो विभुः परिपूर्णोप्यात्मना तेन नरपणाम
पन्नः तावातत्सम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चसेन श्रवणाध्ययनोत्कर्षजेन तेजः तत्र हेतुः भवोब्रह्मवर्चस्वि सत्तम

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतं एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः २५ सर्वात्म-
केनापि यदा नातुष्यद्धृदयं ततः नातिप्रसीदद्धृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ २६ वितर्कयन्विविक्तस्थ
इदं चोवाच धर्मवित् धृतव्रतेन हि मया छन्दांसि गुरवोग्नयः २७ मानितानिर्व्यलीकेन गृहीतं चानु-
शासनं भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः २८ दृश्यते यत्र धर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २९
अथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः ३० असम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्यसत्तमः किंवा भा- २०५
गवता धर्मा न प्रायेण निरूपिताः प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः तस्यैवं खिलमात्मानं
मन्यमानस्य खिद्यतः कृष्णस्य नारदोभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतं ३२ तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्था-
यागतं मुनिः पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितं ३३ इति भागवते प्रथमे चतुर्थोध्यायः ४

सत्तमोतिश्रेष्ठो नियतः न केवलं समं परमं इवाभाति असत्तम ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चस्वि कलनपि असत्तम इवाभाति
तत्र तर्कमनीयतमोपि परमहंसानां हेतुः स्वयमेवाशंकतं कंचातिशाह ३१ प्रायेण भूयस्तेन हि यस्मात्
धर्मा अच्युतस्य प्रियाः ३२ खिलं न्यूनं तावेदं पाप्मवतः कृष्णस्य व्यासस्य आश्रमं प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थं ३३
तं नारदमागतमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत्पूजयामास ३४ इति श्रीभावार्थे प्रथमस्कंधे चतु

श्री
भा
प्र
टी
१९

तस्य सत्यर्षिर्युगपर्मोद्व्यतिक्रांतीत्यमत्र्व्याणोऽप्रमाणां यद्वितंतद्व्यासविति तृतीयेनाप्युक्तः पराव
रज्ञ इतिता नागत विवृग्राह्मकरे हविद्यायस्य तेन कालेन युगधर्माणां व्यतिक्रमे कमासवतेयथा
भविष्यो युगो ९ भौतिकालाशाश्वतानातन्क लाकालकृता नैः स्वज्ञानेयेयं सूत्रानेड मेयान्मट

परावरज्ञः सत्यर्षिः कालेनाप्यकृतं हृमा युगधर्मव्यतिक्रमं मा भविष्यो युगो ९ भौति =
कानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृत प्रमहद्धानवृ समज्ञान्देवान् हृसितायुषः २ दुर्मा =
युजनतान्वीत्यमतेदिव्यन चक्षुषा सर्वेवर्णाश्रमाणां यद्ध्योहितमं चतत्क ९ चातुर्हो त्रक २
र्मशुद्धं प्रजानामीत्यवेदिकं व्यदधाद्यत्तमंतपैवं वेदमेकं चतुर्विधं ९९ व्यासयज्ञः सामयुवाना १८
वेदाश्चत्वारउद्धृताः इतिहासपुराणानि च पंचमो वेद उच्यते १० तत्र ऋग्वेदपठः पैलसामगो जैमि १९
निः कविः वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषांमत ११ अथर्वाणमथो सुमन्तुमदारुणम २०
निः इतिहास पुराणानां पितामेमतोमहर्षयः १२ तएते ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा शिष्यैः २१
प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् १३ तएवं वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा एवंचकार २२
भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः १४ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचराः कर्मश्रेयसि मूढानां श्रे

यतीन तनत्रतहोत्रापालतिता चतारस्रशनिजस्वरसीतारवेलेन नेष्टपेकमेवानहोत्रेणश्रद्धिकरं यत्तमं
तत्मेयज्ञानामविकृताय ९ चतुर्विधमेव चाहरूपाणि उद्धृताः पृथक्कृताः १०११ दारुणाश्रयवोऽनमि
वानाल्पिश्रवृत्तेः १२ व्यसमतविभक्तवतः १३ वेदविभागाग्रजोजनमाहतएवेति येष्वेवंमतिमपार्विमथापे
तेतएव १४ किंचाहितवपतः वेदार्थेकेनसुधमाः तेषाकर्मस्येयेश्रेयसिमूढ साधनेत्रयपत्रभवेत १५

श्री
भाग.
टी.
८२

किंच त्रिलोकीं पर्यटन्नर्क इव सर्वदर्शी योगबलेन च प्राणात्मा वायुरिव सर्वप्राणिनामंतश्चरः सर्वात्मा
मात्माश्च ह्यंतर्वृत्तिः अतः परे ब्रह्मणि धर्मतो योगेन निष्णातस्य यद्वक्तव्यं तान बलकेन इत्याचादर्माहिमाह
न स्वाध्याय क्रमेण प्रयोजन परमोऽथ मोय योगेनात्मदर्शनेन परे ब्रह्मणि केवलं व्रतैश्च स्वाध्यायनियमै
र्निष्णातस्य मे न्यूनं यत्तेन तद्धि चत्वा विचक्ष्व ७ भवतानुदितप्रायमनुक्तप्रायं भगवद्यशो विमलं विना।
प्रयत्नेन धर्मादिनिरूपणेनाम भगवान्न तुष्येत तद्दर्शनं खिलं न मन्ये न भगवद्यशः प्रवर्तमानं तत्रानवाप्ति
तेन त्वाह यथेति ८ यथा धर्मादि साधनानि च तत्फलोपमादिवैराग्यादि प्राधान्येन वा हरिदेवस्य महिमानानु

त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमंतश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य
मे न्यूनमलं विचक्ष्व ७ नारद उवाच भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलं येनैवासौ
न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलं ८ यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः न तथा।
२मा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ९ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत क
र्हिचित् तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसा निरमंत्युशिक्क्षयाः १० कृ तत्प्रथमं वासुदेवस्य

कीर्तिं विना अन्यविषयज्ञानं हेयं वा अन्यविषयवाक्ज्ञानं यत्खिलमेवेत्याह नेति १ चित्रपदमपि यद्वचो हरेर्य
शो न गृणीत तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं मन्यंते कुतः मानसाः सत्त्वप्रधानेन
नास्थितमानाह मानसा यत्र स्थाने नाभिरमंति कहिंचित् पिनिंतनरमंत इति काक्तियाउरा कुकमती
यत्र ललितयानि वा मायया अति यथा प्रसिद्धा हंसा मानसा निरमंति यतः कमनीयमघटनिवासाः तिमविवि
ज्ञाना विशुद्धा मानसिक इयमनेकाकु कीलस्थानेन निरमंति विशेषः विनापि पदव्यानर्थं भगवद्यशः प्रा

१७

२

२

पंचमे सर्वेषु धर्मेष्वेव ह्रविकीर्तितं न गौरवं व्यासचित्तप्रमाणाय पुनरादेतोपदिश्यते उपसमीपे प्रासीनेवि
प्रोषिते कृत्वा महायशाः सायनी एवं दृष्टविवेन महत्प्रवृत्तिर्योत्पते यदाद्यवेदमनधिकारायमहाम
हानीय भवतीति स्मयमानः १ प्रागेव स्थावीराभिमानी श्रात्मा श्रात्मा नातिन्नश्रीरेण कश्चित्किंयोत
श्रात्मा मनोभिमानीतेन मन सा परितप्यति कश्चित्वात्रायते २ तेतित्ताभिता नातमिन्द्रधर्मादियत्न
स्थिवं मन स्यपन्न मनस्कत्वामपि शाद्यादत्तवेत्ते नव स्यर्थः श्रस्मिन्पाठे सर्वाधनसंपन्नवेहेन मस्येक्षते
हृतः अष्टातेपाल्वमासीनेमपासीनेवकृतवाः देवर्षिः प्राहविप्रर्षिर्वीणापाणिः स्मयन्निव
नारदः पाराशर्यमहाभागमभावतः कास्त्वेदात्मना परितप्यतिशार्वेवं शालमानम पवेवा १ ति
तामेत स्म सपन्न मम्पितम हस्दङ्कृत कृतवान्प्रामतेयन्नम्बोधयीयेहेहित २ जिज्ञासितमधीत
चब्रह्मयन्नत्सनातन तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इवप्रभो ४ वेदव्यास उवाच अस्त्येवमेसर्व
मिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मापरितुष्यतेमे तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वात्मभवात्मभूतं
त ५ सवैभवान्वेदसमस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति
इति मन्वे इत्येषु धर्मो हिताः परिहेद्दितं परिपूर्णो ७ किंच यत्कस्मान्नहेतिनित्यं परंतुष्यात तच त्वया जिज्ञासितमधी
मधिगतं ब्रह्म चेत्यर्थः अयथापिशोचासि तन्किमत्याभितिवाच्यं ५ आत्मापारीरामान स्यास्तत्तमूलं न स्याप्त
ताप्रस्यकारणं मव्यक्तम स्फुटं केनापि दृश्यमाहृकामहे अतप्रभावादात्मानम्प्रात्मताप्त तदुक्तं तमतपवादाधा
नि यामीवित्वाधायं स्मृतता ५ प्रगाधबोधतां प्रपंचयन्नाह समेवइतिद्वाभ्यां सवैभवानात्मने देहावयवतयस्मात्ष
राणः पुरुषः पुराणः परावरेशो मनसैव विश्वं कल्पमात्रेण गुणैः कृ

ते
व
नारदव्यासव्याससंवादे

ततोऽन्यक्रमविचेष्टितात पृथग्दृशः अतएवान्यथा प्रकाशितेभ्यो यत्किंचिद्यो न तं विवक्षतः त
या विवक्षया तत् तैः स्फुरिते रूपनामभिर्वक्तव्यत्वेनाभासिते दुःस्थिता नवस्थिता मतिः कर्हि
चित्क्वापि विषयेऽप्यास्पदं स्थानं न लभेत वाताहता नौः यथा तानापि वितर्कं गीतास्व अवसायात्मिक
बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामिति तदेव हरियशो विना भावतादिदु
ष्टं तत्रसाधितवतां न प्रकिंचित्करमित्युक्तं प्रस्तुतविषयेऽपि तथैव जातमित्याह १४ जुगुप्सितं निषेध्यकाम्यक
र्मादि स्वभावतएव रक्तस्य तत्र रागिणः प्रकृष्टस्य धर्मकृते धर्मार्थमनुशासतः तव महान्व्यतिक्रमः

ततोऽन्यथा किंचन यद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः न कर्हिचित्क्वा
पि च दुःस्थिता मतिर्लभेत वाताहतनौरिवास्पदम् १४ जुगुप्सितं धर्मकृते
ऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्व्यतिक्रमः यद्वाक्यतो धर्म इती
तरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः १५ ॥ रामः ॥

मः अन्याय उक्तं तत्प्रमाह यद्वाक्यतो यमेव सर्वोऽपि धर्म इति स्थितः इतरः प्राकृतो जनः तस्य का
म्यकर्मादेः अन्यानुतत्त्वेन क्रियमाणानि निवारणं स्वयमेव तथा क्रियमाणानि न मन्यते यद्वा न कर्मणा न
प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति श्रुत्या क्रियमाणानि निवारणाय यत्स्वयमेतदिति न मन्य
ते किंतु महान्तिमानिनोऽधिकृतविषये नदितिकल्पयति तदुक्तं मतान्तरेऽमन्यामि भट्टैः तत्रैव शाकाते
वत्तं युधर्मवादयोनन्ताः इहस्य वनमाश्रितः कृतेतेषां मयविधिः नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकता
पि वा ते स्वधर्मं गृहीत्वा ततो नाद्यावेततदर्थमितीत्यादि यद्यपि प्रपञ्चितामिभेदेनोक्तं तथापि स्वभावरक्तानां

॥ ५ ॥

18

तद्दाविसर्गो मचामोवाविसर्गः वाचाप्रयोगः जनानां मम देहजन नतानस्मात्प्रथं विभावयति नाशयतीति तथाग्रस्मिन्नाविसर्गोवहृदवत्यपिप्रपशान्नादिषुकेऽपि प्रतिश्लोक मननं तस्मात् विलायशमाकिताि निनामानि भवतितन्चेहेत यथादिनामानि माधवाम हानोमन्त्रारसमृति प्रयतिस्तातिमतो श्रुति ग्रन्थलाति स्वयमेरणायांति कीर्तिमूर्तीति भक्ति हेतुकर्म धनमवेतिके मानेकन्मायेन दर्शयति ॥ ति क्षमेव्रतनदेकाकायनाति क्षमेताम्लपन्लक्षमे प्रन्थलनेनालिमजनमप्याधिः तन्निवर्तक निक्षनमत एव भूतमार्थि त्वान मच्यते भावाभावात्मिकाः तद्वर्जितं चेत प्रलमतयपेन पाभितसमम्पयतोताया।

तदाविसर्गो नृणां यविस्तवोयस्मिन्प्रति श्लोकमवद्रवन्यपि नामान्यनन्तस्य यशोंकितानि। ॥
तियुत प्रापवतिगायति गृणाति साधवः नेष्क्रम्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनं कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणं ॥ अथो महाभाग भवानमोघ
दृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितं ॥

नकल्पते इत्यर्थः तदाशाश्वत साधनकाले च फलकाले च अभद्रं दुःखरूपं यत्काम्यं कर्म यदप्यकारणं मकाम्यं चेति त्वकारस्मानथः तदपि कर्मे श्वरे नार्पितं चेत्कुतः पुनः शोभते वाहिर्मेव ज्ञानमवगाधकतामवाति तत्स्वमतस्मृत्यातिज्ञानं वाच्यांतधर्मकर्म कौशलानि व्यर्थान्ययतस्मृतोदेस्त्वतिमत्त्वणायेन्मा दृ ॥ प्रतोकारणात प्रमोन्या यर्था याहकर्मी प्रेप्सुविष्णुदेवायशोप्रमसमरतः धृतानिवृतानियम व्यानेवमहागुणान्सावक्तानुरुक्रमस्य तस्य विविधं चेष्टितं लीलासमाधिनानुचिन्तेकाप्रयाणः विलबपमत्ते। येनमनक्षरमनात्मारणे तनाथं यज्ञसगोनानांतर्गत सुर्ग्रमसुरुपाएगमतयपन्चः विपतेतोषानतर

भा॰ ३ ॥

श्री भाग टी ६

तस्मैव भजनमेव हेतोस्तदर्थं यत्नं कुर्यात् उपरि ब्रह्मलोकपर्यन्तमधः स्थावरपर्यन्तं च भ्रमद्भि
र्जीवैर्न यद्गतं न लभ्यते यद्वीतिरस्त्येव तत्त्वविषयसुखमन्यत एव प्राचीनकर्मणा सर्वत्र
न कालेनाविप्रलभ्यते दुःखवत्प्रयत्नं विनापि लभ्यते तदुक्तं प्रार्थितानि दुः
खानि यथा यान्ति देहिनां सुखान्यपि तथा मन्ये दैत्यसत्तमा इति यद्ददृष्टवशाद्भवति
ति तद्धारयान्तरेण तद्भुतिः १८ सङ्कटमवीगमः जातकदाचित्कथंचनकुर्यान्तिराततोपि सं

13 तस्मैव हेतोः प्रयतेतकोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः ।
सर्वकालेन सर्वत्र गम्भीररंहसा १८ न वेजनाजातकथंचनाव्रजेत् सङ्कटमन्य
न्यवदर्यामसंसृति स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो जनः १९ ।

ननुचिन्ताव्रजेत नाविशेषत धर्माहोपरत केवलकर्मनिष्ठवदिति वेधर्मेप्टष्टोतकृत ।
मुख्यमाह मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनमालिंगनं पुनः स्मरन्विहातुं नेच्छेत यतो यज्जनो रसग्रहः
रसज्ञः रमनीयमन्गृह्णातिविशेषिकियत यदा रमणीयग्रहसामग्र्यायुक्ते तदुक्तं भगवता यतते
च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन प्रवोभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सत्त्वं इति तदेव भगवल्ली
लाप्रधानेषु मानुषेषु प्राप्यते तत्रैव भगवान्काशीतस्मलीलाः स्मृत्युपयतामाह १९ ॥ ॥ ६

नन्वेवं प्रवृत्तिमार्गो निषेधेन तर्हि निवृत्तिमार्गे सर्वक्रियाकलापेनैव परमेश्वरस्वरूपानुभूतेः किं
तद्घोषाः कथनेनापि तत्रापि विचक्षणानां तिविचक्षणा इति द्विप्रकाराः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानि
वृत्त्या स्वविभासयोनिर्विकल्पकसमाधिलाभकस्य स्वस्यैव हेतुज्ञानतमहति नतु अविचक्षणाः प्रवृत्तिलक्षणा
वः विमत्तरहृतः नृतः कालतः पापचेष्टशांतात्यस्य तस्यैव विभोः चेष्टितं तत्कारणाद्विभोः प्रतात्म।
नो देहाभिमानेन तत्पवगुणाः सत्त्वादिभिः प्रवर्तमानस्य जनस्य स्वदेहाय भवाद्विति तिलामितथ्यः मा
ज्ञाते रेद्भवानिति सम्बोधने एवं तावत्काम्यधर्मादरनर्थहेतुत्वात् विहाय हरेर्लीलवर्णनीयेषु
क्तः प्रलीनो न नित्यनैमित्तिककर्मणि त्यागमपक्वनाहयकेवलभक्तिर्वैरपि पदंह नाशयन्नाह स्वतः

विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितुं विभोरनंतपारस्य निवृत्तितः सुखं प्रवृत्तमानस्य गुणैरना
त्मनस्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विभोः ६ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेर्भजन्नपक्वोथ
पतेत्ततो यदि यत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ७ ॥ ॥

ति ६ ननु स्वधर्मत्यागेन भजन्भक्तिपाके न यदि कृतार्थो भवेत् तस्यानर्थः किं स्यादिति नाहिपुनःप
क्व एवं कस्य एव ततो भ्रष्टश्च स्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशंक्याह ततो भजनात्पतेच्चेत्
पतेत् भ्रष्टाचारी मृतो वा यदि तत्रापि भक्तिरसिकस्य कर्मानधिकारात् नानर्थशंका इत्यर्थः त्याप्य।
ह बालाहः कदाचित् यत्र क्व वा नीचयोनौ वापि अमुष्य भक्तिरसिकस्य अभद्रमभूत् किं नाभूदेवेत्यर्थः
भक्तिवासनासद्भावादित्यर्थः हरिमभजद्भिः तु केवलं स्वधर्मतः को वार्थ आप्तः प्राप्तः अभज
तामिति षष्ठी न स्वधर्मात् ... एकं तेषामपि नरलोकात्स्वतः

अहं पुरा स्वे कल्पे अतीते स्वे जन्मनि वेदवादिनां दास्याः सकाशात् अभवं जातोऽस्मि निरूपितो नियु
क्तः योगिनां शुश्रूषणाय प्रावृषि वर्षोपलक्षिते चातुर्मास्ये निर्विविक्षतां निवेशमेकत्रवा
समिच्छतां २३ अपेतान्यखिलानि चापलानि यस्मात् तस्मिन् दान्ते इन्द्रिये अधृतक्रीडन
कत्यक्तक्रीडासाधने अनुवर्तिनि अनुकूले २४ उच्छिष्टलेपान् पात्रलग्नान् तैर्द्विजैरनुज्ञातः

अहं पुरातीतभवेऽभवं मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनां निरूपितो बालक एव
योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविक्षतां २३ ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके दान्तेऽधृतक्री
डनकेऽनुवर्तिनि चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि २४
उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः सकृत्स्म भुंजे तदपास्तकिल्बिषः एवं प्रवृत्तस्य विशुद्ध
चेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायते २५ तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणा
शृणवं मनोहराः ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्रुचिः २६

सकृत् भुंजे स्म तेन भोजनेनापास्तकिल्बिषो जातोऽस्मि तेषां धर्मे परमेश्वरभजने एवात्मनो रु
चिः मनसो रुचिः प्रजायते इत्यर्थः २५ अशृणवं श्रुतवानस्मि हृद्या ममैव वल्लतः मिहयानवे
न बलाज्जनितया श्रुता ममैन्यस्यामो हेतो प्रियश्रवा यस्य तस्मिन् भगवति लब्धरुचेर्ममास्ख
लिता अप्रतिहता मतिरभवदित्यन्वयः २६ ॥

इदं विश्वं भगवानेवं अस्माद्विश्वस्मादितरः ईश्वरात्मप्रपंचो नश्यतु ईश्वरस्तत्प्रपंचास्त्ययीत्यर्थः त
त्र हेतुः यतो भगवतो हेतोः जगतः स्थित्यादयो भवंति अनेनैव लीलामपि दर्शितं यद्वा इदं वि
श्वं भगवानितरद्वपुः सर्वाण्यभगवान्मूर्चेतनाचेतनप्रपंचस्तत्र्यतिरेकेण नास्ति स एवैक
ल्पितमित्यर्थः हि शब्देन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि प्रमाणं सूचितं तद्धि स्वयमेव भवानेवेद प्राद
शमात्रं उपदेशमात्रं अर्चार्येमानुकंपावृत्तेत्यादिस्मृत्यर्थस्य पादना प्रदर्शितं नच तत्वाचार्य

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि वै प्रा
देशमात्रं भवतः प्रदर्शितं २० त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः परमात्मनः
कलामजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यतां २१ इदं हि पुंसस्तप
सः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लो

येन ईश्वरावतारत्वादिना हत्वमिति २० हे अमोघदृक् त्वमात्मना त्वयमात्मानमेवाजं जगतः शि
वाय प्रजातमवेहि कुतः परस्य पुंसः कलामंशभूतं ततस्तन्महानुभावस्य हरेरभ्युदयः परा
क्रमोऽधिगण्यतामिति तत्परता अनेनैव तत्प्रमादि सर्वमफलं तवस्यादित्याह इदं हीति
२१ अस्माकं तात्पर्यं भावनिश्चयः इदमेव हि तपः श्रवणादेरविच्युतोऽर्थः फलं किंतत् उत्तमश्लो
कस्य गुणानुवर्णनं यत् तत्तु गतानां सर्वं कथा स्वतपादि फलं तनप्रपंचयति २२ ॥ ॥

श्री॰
भा॰प्र॰
टी॰
२१

ग्रामसोभाग्योयेन ब्रह्मादिना प्राप्यते तदेव केवलं माम न्यकारणभूतं इमं तमसमयेन प्रुनाति न निवर्तं
यतीत्यर्थः किं बहिर्विक्षिप्तं तद्व्यतिरेकभाविनं समनुजानामेव यथा ३३ आत्मविनाशायकर्मक्रियतेयेक
ल्पते समर्थो भवति परेश्वरे कल्पिताः अर्पिताः सन्तः अत्रत्वप्रथमसम हत्तमेवातनतत्कृपातेनतलद
में श्रद्धा ततो भगवत्सकथाश्रवणं ततो भागवतीरतिः तयाचदेहद्वयविविक्तात्मज्ञानं ततोदृढाभ
क्तिः ततो भगवत्तत्त्वविज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्वज्ञत्वादि भगवद्गुणाविर्भाव इति क्रमोदर्शितः नवा

२ ग्रामयोयस्त्वभ्यतानोज्ञायतेयेन हक्तुतः तदेव ह्यामयो द्रव्यानपुनातिचिकित्सितं ३३ एवं किं
वन्नृणां क्रियायोगाः सर्वेसंसृतिहेतवः तएवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ३४
यदत्रक्रियते कर्म भगवत्परितोषणं ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितं ३५ कु
र्वाणायत्रकर्माणि भगवच्छिक्षयासकृत् गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ३६

चस्मानेनाज्ञानप्रसमत्तौ कर्मनाशः नचज्ञानं भगवति भक्तियोगाद्भवति कथं कर्मणाः स्यात्तत्राह
यदत्रेति ३४ भगवत्परितोषणं कर्मभक्तियोगाः जनयति अपरितमदाचारेण दर्शयति ३५
यत्रेयदा भगवतः शिक्षया कर्माणि कुर्वाणा भवति तदा कृष्णस्य गुणानामानि गृणन्ति अनुस्मरन्ति च
स्मरन्तीत्यर्थः यच्च भगवच्छिक्षया गीतासु यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौ
न्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति कीर्तनश्रवणादिरूपभक्तिहेतवस्तत्र ज्ञानहेतवश्च महदाध्यानमस्तीति ३६ २१

यथा मत्योरप्रपंचातीते ब्रह्मणि मयि समाहितमनस्कस्य लेशतोपि तत्कृतो न भवतीति भावः एवं मनसः
ते न बध्यन्ते तान्नित्य तत्त्वमेव पश्यामि यतः मत्तोन्यो न वा त्यक्तुं हेतुरिति भावः
तथा सर्वं तत्त्वं देहादिकं तदितरत् परित्यज्य तत्कारणभूतं तत्त्वं निवर्तकात् भक्तिर्ज्ञानतः
नमस्कार्यं ज्ञात्वा देहादिकं तदितरत्सर्वं त्रिकालं २८ तस्मात्तिष्ठन्मनसा मद्रूपं भक्तिमतो मम
त्वाहं सर्वमिति २२ इत्थं शान्तस्य त्रिकाल २८ तस्मात् तिष्ठन् सर्वत्र भावना
श्रितस्य वै नीलस्य २९ गुणैत मतिरिति साधनभूतेन तत्त्वानन्तरं तत्त्वानां विवेकात्मनां नश्वरत्व

तस्मिन्कालान्तरे वचेर्महाभ्राम्येत्यन्यत्र व्यवस्थितमतिर्मम यथाहं मत्तः सर्वमाया
यापश्येपराधिक्यतो कल्पतरो २२ इत्थं सर्वमात्मनि चिकाम्य हरेर्विश्वं भावितात्मनः स्वयं
शामलस्कौ विमानमनि मिमेहात्मा मिश्रः प्रत्यक्षात्मनमक्तमायया २८ तस्मै वमेव तत्
त्यमुक्त्वा तस्य हृतं तमः शुद्धं ज्ञानं स्वबालमुद्दान स्वात्मन्येव च २९ ज्ञाने गुणं तमयं तत्वा
तावत्तादिते ज्ञानं विज्ञानं शिक्षितः साधनेन स्मृतिः ३० ये नैवाहं भगवतो वासुदेवस्य
मः सायात्मभावमविदं येन नाकेन तत्पदं ३१ पतत्त्वापचित्तेन तापत्रयचिकित्सितं यदी

तदं तत्त्वामेकस्यं ज्ञानेऽयुगतमंभगवतो हि तं भागवतं शास्त्रं ज्यवोपदिष्टवतः तदेव ज्ञानं पूर्वो
क्तं पदार्थं ज्ञानं नाहं वक्ष्येन त्वां परित्यज्य तत्त्वेवेति ३२ ज्ञाविज्ञानं तदा न हि तत्साधनं धर्मं च हस्तं चित्ते
ज्ञानं पदार्थज्ञानाद्विवेकेन त्वां परित्यज्य तत्त्वं वेति ३ ज्ञानविज्ञानं तदा न हि तत्साधनं धर्मं
सिन्नाहृतं पतदिति ३१ तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं भेषजं निवर्तकं साधनमिति भावः
कितत भगवति भावितममर्पितयत्कर्मतत्कथंभूतं भगवति ईश्वरे समर्पितं यत् तदेव मपि बल
एव मच्युत प्रणीतत्वं तेन सम्मारहेतोः कर्मणः कष्टं तापत्रयनिवर्तकं तत्तत्र सामर्थ्यं भेदेन

[illegible]

[illegible]

श्री.
भाग.
टी.
२२

एवक्कल्पांतेलल्लताः कालः तस्मात्किं कथं न भवदोषात नविदितवान् अत्रोपरामाभावल्ला
च्च यतो हि एवमेव प्रतिराकृतो अयलापात्तानतयुग्मात्मः ४ अकारियकृतवानहं एक एवकारि
णाविश्चयःकृदेनुरोपन ततोस्मात्केचिल्कालेन तत्र वृ भावस्तुह्यचितान्यवमसमित्याहत्रिभिः ५
एकपंचात्मजोहं यस्मामायाश्चित्ततिचूल्हेहानवधहेतुः किंकरी त्वम्मयायमपंचयति ६ अस्त्वे
यामास्त्रेतानेककल्पासमेयोनाशीनलाहमयोजोषितितिमारवस्मरदृष्टोत तदेवमास्त्रेहचक्रे ७ अहंच

श्रीकल्पविषयामेतोस्मितिकमनम नतोषमवधाकालःएषसर्वविनिराकृतिः ४ नं
रहः भिन्नाभिविप्रवृत्तिततविनानादेहभिन्नम वर्तमानोवयम्माधेतत्पएतदकावेषे ५
एकात्मजाभद्रनमीयाच्छिन्ना चांकिकरी मम्यात्मजेनम्यानीचक्रेलेहोनवधुनं ६
माश्वतेनानेककल्पानीघोरातनममम ततो इंषामोहवशालोकोयाधादाहमयोयथा
अहंचनकुलजलेजीवालत्वेवत्या दिदेशोकालोत्मनत्रोबालकःपंचहायनः
एकदानिर्गतोगेहाडहेतीनिशामायाथि सर्वोदक्षानदास्यहः कृपणाकालवादितः
नहानहमीशास्यभक्तानाथामभीप्सतः अबग्रहंमन्यमानः प्रातिष्ठदिशमन्तरा ८

दिशादिशमनभितसत्त्वैवमवसामित्याह अहं च तामिन्नलकुलेतम्यामाव हेतुहानवधम्यावेत
याकवीविदमदितिमतीदयम्पार्थः कृपणावानामकृतवान् पंचहायनः पंचवर्षः ८ गेहान्निर्गतो
गोडुहतीहेतोथानेमतयः तारपुनिर्गतामिमपार्थः पदोपदेनामहषुईषदाक्रांतः अदृष्टोवादतः
तम्मानमहरांशो कल्पानाम्निकृतहेयास्यानग्रहंमन्यमानः उत्तरोदिशप्रातिष्ठप्रास्थितोस्मि ८ । २२

22

अमूर्तिकं मन्त्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यं यजते पूजयति एवं चक्षुते मति सम्यग्दर्शनो भ
वति एवं कृतवति मयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिदत्तवानित्याह ३८ इमं स्वनिगमं स्वोपदेशाति
गमं वेदं मयानुष्ठितमवेत्य ज्ञात्वा भावं प्रीतिं च अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह त्वमपीति ३९ अदभ्रमनल्पं
श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत तद्विश्रुतं विभोर्यशः प्राख्याहि कथय येन विदां विदुषां बुभुत्सितं

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ३७ इति
२न मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकं यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ३८ इमं स्वनिग
मं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितं अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रु
त विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितं प्राख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाण ६४
मुशन्ति नान्यथा ४० इति श्रीभागवते प्रथमे पंचमोऽध्यायः ५ सूत उवाच एवं निशम्य भ
गवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः १ व्यास उवाच
भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् २
स्वायंभुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरं ३ ॥ ॥

दुःखैरर्दितानां संक्लेशशान्तिं प्रकारान्तरेण न मन्यन्ते ४० इति श्री
भक्तितत्त्वोत्तमिका समाप्यते यतो ...
भावार्थदीपिकायां प्रथमे पंचमः ५ व्यासस्य प्रश्नपर्यायेण ... नारदः प्राह
... ...

श्री॰ भा॰ प्र॰ टी॰ २३

चोरेद्रष्टुमशक्यां दुःसहं प्रतिभयाकारं भयंकरं रूपं आत्मादीनामतिरेकी ज्ञस्थाने १९ परिश्रान्ते
न्द्रियात्मात्मादेहस्य परमतृषापरीतात्मानः उपसृष्टात्मा चातः १९ पिप्पलोपस्थः स्वस्य
मूलेउपविष्टः आत्मनात्मानमात्मस्थं हृदिस्थम् आत्मानं परमात्मानं २ भावेनभक्त्यानिग्नि
तवशीकृतेनयच्चेतस्तेनोत्कंठेनअश्रुकलाकुलेक्षणः तिष्ठायस्थमः तस्यमेशनैर्हरिः हृदि आविरभूत्

परिश्रान्तेन्द्रियात्मा हे तत्त्वप्रीतोभूषातितः स्वात्मापीनाइदेनपाउपसृष्टोगतत्रमः १६
तस्मिन्निर्मनुजेरण्येपिप्पलोपस्थआश्रितः आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयं १७
ध्यायतश्चरणांभोजंभावनिर्जितचेतसा औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः १८
प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्वृतः आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यमुभयंमुने १९ दि
रूपंभगवतोयत्तन्मनःकांतंशुचापहं अपश्यन्सहसोत्तस्थेवैक्लव्यादुर्मनाइव २० दि
दृक्षुस्तदहंभूयःप्रणिधायमनोहृदि वीक्षमाणोपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः २१ ए
वंयतंतंविजनेमामाहागोचरोगिरां गंभीरश्लक्ष्णयावाचाशुचःप्रशमयन्निव २२ हंतास्मि
न्

ताः १८ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्वृतानिपश्यान्तेदानों नंदलवेमहाह्रदेऽभयमात्मानं परंच
मनसःकांतमभीष्टंशुचःशोकादीनपहंतीतितथा तंसहसोत्तस्थेउत्थितोस्मि २० हृदिमनःप्रणिधाय
स्थिरीकृत्यावितृप्तइवमातरमनुद्भवन्बालइवातुरः २१ निगमगोचरःसर्वेदनमात्रःविषयभूतउपयुः २२
हंतेतिमानुकंपसंबोधनेमाइतिमाद्रष्टुंनार्हति यतोनविपक्वाकषायाःकषायामलाःकामादयोयेषां

२३

स्फीतान् जनपदान् वृद्धान् तिष्ठतः सस्यादिसम्पन्नान् तानिति वक्तर्येनान्वयः जनपदादिषु नाना गुणा
दोषघ्नकोश मसहति मनाताहक्षितिनान्वयो स्फीतान् महतो जनपदान्देशान् तत्रस्थानि दोषघ्नग्रा
मसमूहनाकरान् तत्र पुरादीनि राजधान्यः ग्रामाः पृथग्ग्रोक्ताः विभागादिप्रभृताः यत्र वैवर्णानि ते मत ग्राम अ
तिप्रोक्ताः स्मृता ग्रामास्तथा चोति ग्रामगोकुलानि पाकराः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि तान् विहाः कोपिक
ग्रामाः ग्वयेदानीमि तदग्रामाः भूत्वा एकतायन्त्र ग्रामोत्पादि वेदनास्ति विस्तारिवटं नामनदी
तिरिमाश्रयस्मिन् विवाद्यः पुराणुष्मादिकाः वनानि स्थितः विहत्ता एणकगः उपवनानि

स्फीतान् जनपदांस्तत्र ग्रामसमूहनाकरान् विहारैर्देवतागारैर्वनैरुपवनैस्तथा ॥ १ ॥
चित्रधातुविचित्राद्रीन् नानाद्रुमलताद्रुमान् जलाशयान् अतिवनलान्नलिनीः सरसीस्तथा
चित्रस्थनैः पक्षिभिर्भिन्नग्रामाश्रयः नलवेणुसरस्तम्भकुशकीचकगह्वरं ॥ ३ ॥ एक
एवातियातो महाटवीविपिनं महत् घोरप्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरं ॥ ४ ॥

योपि तवत समसाः तानि च ॥ चित्रैर्धातुभिः स्वर्णरजतादिभिर्विचित्रान् अद्रीन् गिरीन् नानाभूत्यानां
शाखाया यथा तद्रुमाः तद्रुमान् शिलानिमग्नानि जलानि यथा तान् नलिनीः सरसीः ॥ २ ॥ चित्रास्व
नाः पक्षिणः पत्रः रथ्याः पक्षिभिः तत्राद्य प्रतिवनिमन्त्रणः विभ्रमाद्भिर्भ्रमरैः श्रीशोभायमानाः तान्नलिनीः
ग्रामानतिक्रम्यातः स्वयमहाविपिनं वनमसौ नलवेणुशरतृणानि कीचकः ॥ ४ ॥
केषु गह्वरेषु समतः नलवेणुजातत्वाद्वनविपुलान्तरालाभ्यां कीचकाः मक्षिकादयः शब्दायमानाः इति यावत् ॥

श्री भाग टी २४ प्रयुज्यमाने मयि तामित्यस्यायमर्थः। हित्वावद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसीति या भवती भगवता दत्ता

पार्षदतनुस्तन्मयि तनुः प्रतिज्ञाता तां प्रति भाविततां मयि प्रयुज्यमाने नीयमाने आरब्धकर्मतां निर्वाणं

समाप्तं यस्य स आरब्धकर्मनिर्वाणः पाञ्चभौतिको देहो न्यपतत् अनेन पार्षदतनूनामकर्मा

रब्धत्वं शुद्धत्वं नित्यत्वं भगवत्प्रसादलभ्यत्वं च सूचितं भवति २८ इदं त्रैलोक्यमादाय शयाने तस्मिन्नेकार्णवे सति भगवति

शयाने श्रीनारायणे शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोः विभोर्ब्रह्मणस्तमनु प्राणानिःश्वासेन सह

विविशे प्रविष्टोऽहमात्मनः पदमाप्य ततो वर्तमाने विश्वासादहमपि विश्वपाकेन प्रवायवैसर्गिकानि।

प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम्। आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः॥ २८ कल्पा

न्त इदमादाय शयानेऽम्भस्युदन्वतः। शिशयिषोरनुप्राणं विविशेऽन्तरहं विभोः॥ २९ सहस्रयुगप

भि र्यन्ते उत्थायेदं सिसृक्षतः। मरीचिमिश्रा ऋषयः प्राणेभ्योऽहं च जज्ञिरे॥ ३० अन्तर्बहिश्च लोकांस्त्रीन्पर्ये

म्यस्कन्दितव्रतः। अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिः क्वचित्॥ ३१ देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्म

विभूषिताम्। मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहम्॥ ३२ इमं कौतुकयात्र विस्मयेनेति क्रमोक्तेः सा

र्धमेव भिन्नपादैः सायं नेतुमायतेऽभिप्रायेण श्रीपार्षदबोधेन्द्रलाभ इति श्रीनारायणनाभपद्मविवर्तयोनित्वमिति

मयि तत्त्वं २९ प्राणेभ्योऽहं चेति प्राणेभ्योऽहं मरीचिमिश्रा जाताः तत्त्वेन च पृथग्जातेरैकतामुत्पत्तिक्रमेण निर्णीतो विमलः ३० या

कामं यथासर्वेष्वहं यामि तपःप्रभावेन त्रैलोक्यमात्रा तां श्रीनन्दयामि इत्यनेन महाविष्णोरनुग्रहाद् अविहितगति

नियतत्वं चेति अस्कन्दितव्रतः अखण्डितब्रह्मचर्यः कुत्रचिदप्यविघाता प्रतिहता गतिर्यस्य सः। किमिति पर्यट

सीत्यत आह यात्रालोकमात्रार्थमित्यत आह देवदत्तामिति ३२ देवेन श्रीकृष्णेन दत्तां स्वराः निषादर्षभगान्धारादय इति

स्कं १ २४

सकृद्दर्शितेऽमयेति यतएतत्कामायमप्यनुरागाय तत्काले न किंचिद्गतमाह सकामउमानुद्वक्ष्यान् ।
कामात् सपा संवर्तिसताभिव गौरीव पाति प्रवर्तितमूलोकेद्वेदं हित्वा मनननतामसतोऽघटतां गतामि २४ ।
प्रतानाक्षेपिस्ह्रष्टा निरोधमदोर्वाधिस्तामसरोपस्तिनिरोधपरं हित्वा २५ तत्सर्वं मद्वत्तं प्रथममहता भूतस्य ।
तेः स्वामितमृतत्वे स्वर्गद्युतिस्तुतेः कोटिदर्शार्थमनभोम्निलितो मतिर्यस्यतत्र शालिनीमतिर्हितिमपि
लिपतेतायतल्लिगतलोलिम्पतत्स्यलिगातत्क्षमद्दृष्टा एवमवनामप्रणामो विदधत्क तत्वानुग्रह तेना ।

सकृद्घटदर्शितेऽनुपमेतत्कामायतेनत्र मत्कामः शान्तेः साधु सर्वोऽनंचतिदृक्ष्यान् २६
मत्स्वयाद्दीर्घ्यातेजाताम हिङ्कामतिः हित्वा वयप्तिमूलोकर्वाता मज्जननतामसति २७ मतिर्य
पितिवद्दूयत्नविषयघृतकहिंचित् मत्तामसोनिरोधपिस्मातेश्चमदवमुहात २५ एतावद्भक्ता वि
रामसतत्त्वासद्वतेन शालिगामलितामीश्वरं ग्रहं चतत्क्षमहतामहीयमेशोऽयं वनामविदधत्
कोपितः २९ नामस्यतत्त्वमहतत्त्रयपदत्यापातिभङ्गाणिकतातिवस्मरन् गायपर्यटत्क्षम
नागतस्पृहः कालमतीतात्वमन्दोविमत्सरः २८ एवं कुलमतेरोलच्चमत्ता स्यामलात्मनः
कालः प्राडृष्ट्वंतकालेनतद्दिसौदामिनी यथा २८ ॥ त्यक्तलज्जः सत्वमत्त
तकंपितः सनुग्रहं २९
रोत्रातासोतिशोषः २२ कालेस्याद्वेरमूलाः कालः प्रावृड्भवदाविर्भूवयकस्मालाविर्भावेदृष्टातः
तद्दिदिवेतिसौदामिनीतिविशेषणएत्कृष्टत्वमूर्तानार्थस्वदामामालाजत्रभवात्सोदामिनीमाला ।
कोऽत्यर्थः यद्वास्वदामाएवतः तेनकोटीतिमूलनामाएतत्कादेशोपपवेतमानेभवाविधि
दृतिस्त्रामप्रवृत्तिनदृटेत्यर्थः यद्वातादिदित्यानिकस्यार्थः तद्दिदितिकवाधयातितेनहृत्वाकरणातस्य

सिद्धान्त ... ८८ ॥

श्री
भाग्र
टी
२५

तस्मिन्नाश्रमे समाभिमाये प्रणिदध्यौ शिष्यैः शुककारममापितानस्मरेति नारदेनोपदिष्टं ध्यानं कृतवानित्य
र्थः ३ प्रणिहिते निश्चले अत्र हेतुर्भक्तियोगेनामले पूर्वं प्रथमं पूर्णमीश्वरमपश्यदित्यर्थः श्रीशुकं ईश्वराभि
तिरस्कृत्यावस्थितां अपाश्रयां तदधीनां मायां चापश्यत् ईश्वरमायाकृतानि जीवानामनर्थानिम
पश्यदित्याह ४ यया संमोहितः स्वरूपावरणेन विक्षेपेण परोऽपि त्रिगुणात्मकं परोऽपि तत्कृतं त्रि
गुणाभिमानकृतं तत्कृतमनर्थं च कर्तृत्वादिकं प्राप्नोति ५ अनर्थमुपशमयतीति तमधोक्षजे

सूत उवाच ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे शम्याप्राश इति प्रोक्ते ऋषीणां सत्र
वर्द्धनः २ तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्व
यं ३ भक्तियोगेन मनसि सम्यक्प्रणिहितेऽमले अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयां ४
यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ५ अन
र्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहितां ६ यस्यां
वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ७ स संहितां

भक्तियोगः तेनानर्थोपशमनत्वेन तत्सर्वं स्वयं दृष्ट्वा एवमजानतो लोकस्यार्थे सात्वतसंहितां श्रीभागव
ताख्यां चक्रे तदनेन ग्रन्थकर्तृप्रयोजनं भागवतार्थः संक्षेपतः दर्शितः ६ संहितायाश्चानर्थोपशमकत्व
दर्शयति यस्यां श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायामित्यर्थः अनर्थं स्पष्टयति शोकादीनपहन्ति उत्पन्ना भवतीति वि
धायकत्वमाह सत्त्वं यतानि स्याविशेषस्य परमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायया संमो
हितो जीव आभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्मो जीवस्तस्य च भक्त्या लब्धज्ञानेन मोक्ष इति ७ ॥ ॥ ७ ॥ २५

त एव ब्रह्म तदभिव्यंजकत्वात् तेन विभूषितां स्वतः सिद्धग्रामस्वरादिमतीमित्यर्थः मूर्च्छयित्वा मूर्च्छनेनालापय-
न् हरिकथां गायमानः ३३ प्रयोजनमाह प्रगायत इति यत्प्रयोजनमाह एतदिति ३४ मात्रा विषयास्तेषां स्प-
र्शेच्छया कामेनातुराणि चित्तानि येषां तेषां हरिचर्यानुवर्णनं एतदेव भवसिन्धोः प्ल-
वः पोतः न केवलं स्मृतिमात्रेण किन्तु प्रत्यक्षं मया दृष्ट एवेत्यर्थः एतदेव तत्त्वमवधा-
रणीमनुभवेन दृष्टमित्याह ३५ यमादिभिः योगमार्गैस्तथा न शाम्यति यद्वत् मुकुन्दसेवया आत्मा मनः

प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ३४ ए-
तद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनं ३५ यमादि-
भिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः मुकुन्दसेवया यद्वत्तथात्माऽद्धा न शाम्यति ३६ सर्वं तदि-
दमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणं ३७ सूत उवाच ए-
वं सम्भाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतं आमन्त्र्य वीणां रणयन्ययौ यादृच्छिको मुनिः ३८ अ-
हो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः गायन्माद्यन्निदं तन्त्र्या रमयत्यातुरं जगत् ३९ इति श्री-
भागवते प्रथमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशौनक उवाच विगते नारदे सूत भगवान्बादरायणः श्रुतवांस्त-

मनः शाम्यति कथं चित्तं मुकुन्दसेवया मनः शाम्यति किं पुनः तद्गुणवर्णनेनेति भावः ३६ भव-
तो मनः परितोषकं चाख्यातं ३७ आमन्त्र्य आपृच्छ्य रणयन् वादयन् यादृच्छिकः स्वेच्छया जनमनःकल्याणाय हरिक-
था गायक आत्मनः सम्भाषणस्य ... ३८ माद्यन् हृष्यन् तन्त्र्या वीणया ३९ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिका-
यां प्रथमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीमद्भागवत ... जन्मवत्कर्मादि ततः स्वमवालव ... द्रोणादेः सम-

श्री
भा॰ग॰
टी॰
२९

यद्दाश्रुणिरस्थस्त्या माद्रो पद्दीप्रज्ञाणांशिरांस्युपहरन्नतन्नातारुहन्तुं तांच सांनयनाकिरी।
रस्मालीप्रज्ञेनआहेतिनतीयेमाल्ययेः किंस्मितिबालानांशिरांसि आनीतवानित्ययेदायामाह
नृपगुह्यपणाड्वाः कोरवापवतश्चापि हजनवंशशलोपृष्ठगुन्तापाण्ड्वानांसेनापतितिरिति ह-
जयानांक्षितुक्त वीरयातिस्पर्शगाति प्रख्याग्मनंतरेवृकोदरेणाविद्धयातिस्मायाः गदायाग्मि

26

यत्र कृष्णकौरवेन्तस्यानां वीरो धर्म्ये वीरयाति गतेषु वृकोदरो
विद्धगदाभिमर्षणे माहन्ते धृतराष्ट्रपुत्रे ॥१२॥ भक्तप्रियः शौरि
रिति स्म पयनकस्माहतानां नृपतानां शिरांसि उपाहरद्धि प्रिये
भवतस्य नज्ञु पृभितकर्मा विपाहयति ॥१४॥ मातामहतानानि
धनेभिभृनानि प्राप्यवारं पदि तप्यमाना तदाहन्तहाण्कक।
लाङ्गलालीतांसानयस्मा हाकिरीटमाली ॥१५॥ रामायनमः

सर्वैर्गदायाते नभग्नाहृकरुदंडो यस्य नदा भूते धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने सति ॥१३॥ भर्त्तृदुर्योधनस्यैव।
तिलितके इति एवं स्मात् इति पश्यन् नहि प्रियमेवतिवाक्यानतरेणाविप्रयुक्ते हत्वं ज्ञशप्सितमति
कारदुः महद्यशा भवति ॥१४॥ चाप्यस्यकलाभिर्विडभिः आङ्कलेयाहेतीणीयस्माः साकिरीटस्य। २९
कर्नेपि नहद्याणां बहुनां किरीटमालीत्युक्ते ॥१५॥

तदनंतरं स्यात्मिनाङ्गादिस्यात्मविनाशिनः मुक्तिदानेश्वरः स्याद्विषयासंहतो जीवः संकोचादिकारकः त
या मदंशोऽयमहमस्मायामस्मीवायमलयादितः स्याद्विर्भूतपरानन्दः स्याद्विभुमखंड एव भूः स्यादेतद्
त्यविपर्यासमभेदनभोऽञ्चकः यन्नामग्रयाज्ञपन्नालोततामिमनुहरिलमउत्यादिकस्वाहेतामहती
विततो २ निगुह्याग्रथग्रथभ्यालिंगनातदुक्तं गीताह प्रलातमोहकालिलद्धिहमातितमिच्छति
तदा गतामसिनिर्वेदंश्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेति यन्नाग्रेषि निषुन्नतदयगुणयमुद्यंः नवमन्नाना
किंभक्त्याः स्यादित्यतीतपपरिहाराय सूतमाह यस्यश्रुतप्राइति नवभक्तिरुक्तेति नामपतश्चाभ्यागे

शौनकः सर्वेनिवृत्तिनिरतः सर्वेऽप्युपेक्षको मतिः कस्य वा महतीमेतां नान्यामारामः सम। ४
श्रमत २ सूतः आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो
तरगुणा हरिः ९ हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं वि
ष्णुजनप्रियः १० परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनं संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृ

ष्णकथोदयं किंकारणमित्याह हरेरिति १ अध्यगादधीतवानविष्णुजनाः प्रियायस्मेति व्याख्यानादि
प्रसंगेन तत्संगतिकामस्तिभावः परीक्षितस्य पुत्राहायागीत्यादिनाम्बुकथाख्यानप्रसंगेनकथ
नियमुपेतस्यान्यतं तयाद्वस्वराष्ट्रपरीक्षितः प्रायोपवेशनश्रवणकथामिति तस्य जन्ममहा
रूपीक्षितादिनातस्या नवकमाहपरीक्षितश्चेति १ विलापनं मरणमुक्तिवासंस्थां महाप्रस्थाने
श्रीकृष्णकथानामुदयो यस्याभवति तत्तथा परीक्षितो जन्मानि वृपरिषिष्य न्नारो तावक्षुः ५ सपद्य
स्यात्मानाभवत्याहानसेनरदेवनरपतिवक्तृकथामपत्योतियदेत्यादि १२ ॥ ॥

श्री भा प्र टी २२

अशरणं रक्षारहितं सकलाश्वानां श्रान्तत्वात् तत्रापि नमपलायनमेव रक्षकमस्तीति न तस्मात् सङ्केटि
तत्वात् तत्रापि ह आत्तात्राणं नो यस्य तं ब्रह्मशिरो नामास्त्रं ब्रह्मशिरो हि द्विजात्मज स्य दीर्घदर्शितामाह १८
ततः स्वलासमसमाहितात् तध्यान उपसंहारमजानन्नपि तथापि प्राणकृच्छ्र इति १९ ततो अस्त्रा
त्सर्वतो दिशं प्रकटीभूतं तेजोभिप्रेक्ष्य ततः प्राणामभिप्रेक्ष्य प्रलतं विष्णोपायितं प्रष्टुमनाति २०

यदाशरणमात्मानमैक्षत श्रान्तवाहनं अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः १८ अथो
पस्पृश्य सलिलं संदधे तत्समाहितः अजानन्नपि संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते १९ ततः प्रादुष्कृ
तं तेजः प्रचण्डं सर्वतो दिशं प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह २० अर्जुन कृष्ण कृष्ण म
हाबाहो भक्तानामभयङ्कर त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः २२ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षा
दीश्वरः प्रकृतेः परः मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि स एव जीवलोकस्य माया
मोहितचेतसः विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणं २४

संसृतेर्हेतोर्दह्यमानानां तस्मादपव
र्गः अपवर्जयिता नाशक इत्यर्थः २२ यतः त्वमीश्वरः साक्षात् तत्र हेतुः यतः प्रकृतेः परः पुरुषः तत्र हेतुः आ
द्यः कारणं करणानां विविक्तितामाह मायां व्युदस्य अभिभूय केवले रूपे आत्मन्यवस्थित इ
ति तर्हि वयं तापितमेव त्वयाहमसातीति २३ यस्त्वं मायामभिभूयास्थितः स एव मायाभिभूतस्य धर्मादि
दिफलमप्राप्तितः स्वेन विधत्से वीर्येण प्रभावेनाप्तानथा चानेनावतारेण नवमसाधुपक्षपातोलत्येतद्

॥ [illegible] २२

शुचः शोकात्त्राति प्रसन्नाभिपरिमार्जेयाभिपूर्यते च सलतज्जलं बंधो दैलनाय न स्यात्ततायिनः इति श्रुति
दोषादेव शक्यान्यधीनापह तेनेदाकृतस्ववधे ते नाततायिनः प्रतिस्मरणात् सुप्रातततायी
षाहपाणिः तेन च पुत्रहृत् कलत्रात् गांडीवाहृतु मानसकं विशालोणि कृपाह हे तन्मम पापतनया
मि यतो शिरसा पुण्यमनविधायदस्य पुत्रामतौ १९ बलवानसमोऽिविविच्छन जल्याधा पाणिनि तेः मम
न्नेनः अश्रुपरिणवलोमि नेहत च यमवदृशिता वहकवदयुधेनस्त्रापाणपकमि हे मूमानुपल्वप्रसमः
त्तरोः पुत्ररथ्यनान्वधावत २ आपतंतमसकृद्धावंतं तद्ध्रीणिः कुमारहा बालघाती प्रकपितहृदः
तदास्युत्ततेप्रसन्नाभिमदेयद् त्तबंधोः शिरश्छत्ततायितुः गांडीवमस्मै दिशि विकम्प
हृदेतावक्रम्य यत्स्यास्मामिदं यपुत्रा १९ इति प्रियावलाविविद्यज्जल्पैः समानपितामु
तस्मिन् कृतः अनादेव दृश्मितदपधल्याकीय भ्रेणशकृपुत्रेरथेन २ समाभ्यनंत
मविलत्पहृतात्कुमारहाहिद्ग्रमनारथेन परादवत्राणपदीप्तं कृष्णया।
वज्ञ्मकदभयायथार्कः १८॥ लघुमिकुः नत्वकीर्तिपाचक्षेत
यः प्राणपरीप्सुः प्राणा
शक्तो तावत्स्रुवाधावद्वतुल्लायत कोप्रलाहगोभगवाप्रतोलघुमयतः मन्तं कृदयमयाघ
श्यापलायते स्मयताक्तृ इति वापांदे व्यामनपुराणाकथा हविताततः थाहि विद्युन्मालीनामगातमा
माहेश्वरः कश्चित् तस्मै कृद्वाणशोवणापिमानदत्ते ततो भावक पुष्पता यामन्विमानदीप्ता
याचिविलापितवान् ततो केशानि ततेनाभिद्धृत्वपितात हिमानेनपातिते ततस्तेनाकुपितहृदया
वात्दर्कः परादवत ततो ततस्मात्कदृश्याटदपमानः पतन वाणपाणसंपतितः लोला केनाभनाविले
हितो० ५४

श्री भा प्र टी २८

लोकानां व्यत्ययं व्यतिक्रमं विना शामित्यर्थः वामदेवस्य मतिं ज्ञात्वा बलात् हृदयमपयम्
तावान् ३५ गौतमवंशजा गौतमीसुपीतमपः हतत्रमर्षणाकोपनता हविगौय मम
निरूपणे दृष्टान्तः पम्पुरपति तस्य बंधनं धर्मयत्र दृष्टान्तः यथा वार्तिकं पशुमिति
नयो रज्ज्वा गोकं ताषादिषु तस्यापि अन्येन मध्यमेन शिष्टाक्रोपमाय श्रीकृष्णवाक्यं तदाह
घाङ्गिः ३३ त्रिविष्टपराजनि वैशायने नामिके तमङ्कापितः इति ३४ प्रनाग सोनिरपवाधान

प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकव्यतिकरं चते मतिं च वामदेवस्य संज्ञहाराजनोहृदयं ॥
ततः आगोपतं महर्षिं गौतमीसुते बबन्धमर्षणात्क्रुद्धः पशुरमनयायया ॥
त्रिविष्टपविनीय तं जाबध्यातिपुवलात् महाराजेनमङ्कापितो भगवान् बजनवणः ३४
नैनयापीडितो मन्त्रबन्धुर्मिमजहि यो मा वनागमञ्चमानेवधीनिषिद्धो बालकाम् ॥
मन्त्रमन्त्रमन्त्रमब्रवीत् लोकितेय जडः प्रपन्नविश्रयभीत नरिपुहन्तिधर्मवित् ३६
स्वमातृम्यः परमात्मा प्रपुस्याद्धाणा खलः तहयलयस्महिश्रयोयदोषयात्पथः
मानं ३७ प्रतिज्ञा तेचभगवतामि बाल्यमेवतामम आहरिष्यापिविलम्भ्यमानानि

तयोरपि मम सबालास्य च वधोनाभिमंत्रत्वस्या दर्शयतिमनामिति ३८ मन्त्रमयादिनाम
मन्त्रमन्त्राहितं तन्मन्त्रमहत्वात् तादिनाम्जडमनेयमप्रपन्नपारणागतविरथमग्रस्थ ३९ तद
धात्रूपः तस्यवशेषप्रकुणार्थः यद्यताद्रूपपाश्चिन्नरहिताद्दोषात्प्रमानुप्रायाति तथाच
स्मरेति राजभिन्दैनाम्नकल्पयानिमानवाः तिष्ठन्तकल्मषाया विश्वासंकृतिना पश्यति ३९ त

किं भक्तो भावहरणं महिकामात्रेण भवति तत्राह स्वानां जातिमतां भक्तानां मनुष्याणां यतस्तान्
भावानामेकान्तभावानां नन्तविज्ञापयति २५ किं मामकस्मिल्लक्तता वा यातीति सिद्धत्वे २६
इहलोके प्रतिस्वल्पलाभे तेन च मुमुक्षुणा वा धर्मप्राप्तये प्रदर्शितके वल्लनतत्त्वयोगकुशलस्य यः
यतो मा तु पमहायन्नवेदणतत्त्वज्ञानवेदज्ञानात्ति २७ प्रत्यवकर्णे नैकशतानिवर्तकेमित्यर्थः अत
स्तदहो तेनैव न दमनकस्य शलाहो तेन स्वेनहितात्म मत्यक्त्वा तदुपहतस्य सर्वम्

तथापि चावतारस्ते भक्तो भावयन्ति हीयं या स्वानां चानन्यभावानां मनुष्याणां यथा सक्तं ॥
किं मितं मिस्रक्तता भवति देवदेवनाथि महेश सर्वतो भावमायाति तेन एवं महाहवे २६ भावं
न वेत्स्यदक्षिणापत्रस्य वलमस्य मुद्दीशान्ते नैवात्मा वेदस्य हारं भ्राणावाधउपस्थिते २७ नम
स्तस्यन्तमकिंचिदहमत्यवकर्णात अहमहं तेनैव न हमस्य सोऽपि हतेनमा २८ मतउवा
अन्तभावतो प्रोक्तं फलानःपर्वाहः स्पष्टः पत्तपरिक्रमस्य श्रान्तस्यात्मनः समर्थं ॥
सहित्यान्यान्यसमस्यास्तन्मतीशरस्मयेते स्वात्मत्वमाधर्मीविवच्चवहुपातिर्वे वाहिवते ३० ॥
इहाहते ननु तयाहि स्त्रीकामदहनमाहत हन्यमानाः प्रजाः सर्वाः सर्वतः कमसस्त ॥

स्यात यतस्य महतोऽपि २८ प्रतीपस्त्ववलेपवर्तीराः तान हंतीति तथा पतलाने उक्तः प्राप्यः
स्वक्षास्याच सन्तश्रीकृष्णपरिक्रमस्य प्रदर्शितानि प्रत्यवलाहे तिब्रतापिते ३० ततश्चाभयाद्भलाहयो
तेनशीघ्रः सहतेस्तं क्षिप्रप्रस्पंतमिलितावहुपाते प्रवर्धनाकिंकृताघाताद्धष्टवेणास्वमतोति
तितचाहन्यथा सलपसमयप्रयत्नस्य सकपालमवात्मिकपरीक्षितः प्रकेश्वसहस्यवर्धतेत

दु० श० ३८

श्री
भाग
टी
२२

तेषां तासां न्यायानां कुलेकमेकयं भूतं मातावंधं सुपरिवारं शुचायोकेनार्पितं व्यामं ब्रह्मकुलेकं नप्रद
ति ४८ धर्म्यमित्यादयो वचसः षड्गुणाः सूचकैः श्लोके सदाङ्गम्याः तत्र धर्म्यं धर्मादनपेतं न्याय्यं
न्यायतस्तन्याय्यं न्यायादनपेतं मतं रहस्यमित्यादि २ सकरुणं तस्मात्मनो धर्मिति ३ निर्व्यलीक
नहन्मेतति ४ समं समाराही हितिङ्र्वसामान्ये ५ महत्त्वेऽकोपितावितिततिष्ठत्वा त्वाहितं
देशात् ६ एवं भूतं राज्ञी वचो हे द्विजाः प्रत्यनन्दन्न तं प्रत्यनन्दन्नाभिनन्दितवान् ४९ नकुलादयश्च प्रत्यने
ये कोपितेन कुलक्ला राजन्येरजितान्मभिः नकुलं प्रद हत्याशु मातवं पश्चापिते ४
सूतउवाच धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्यन
न्दद्वचो द्विजाः ४९ नकुलः सहदेवश्च युयुधानो धनंजयः भगवान्देवकीपुत्रो ये चान्ये
याश्च योषितः ५० तत्राहामर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान्वधः स्मृतः न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे यो
हन्सुप्तान्शिशून्वृथा ५१ निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः आलोक्य वदनं सख्यु
रिदमाह हसन्निव ५२ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य आततायी वधार्हणः म
यैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम् ५३ इन युयुधानः सात्यकिः ५ तस्य तथ्यो विप्रस्य
द्रोणो वधः प्रवक्ष्यत्तः प्रस्य प्राप्तमनस्यकपातप्रसङ्गात् तदाहन भर्तुरिति प्रहन्तव्यान ५१ चतुर्भुजो
त्वयभाक् भीमपवनहत्वप्रहन्तेऽद्रौपद्याचमाहस्मातां येवारणां प्रहन्तारायामभयो सेवारणा याविष्णुते
चेत्तभुजः सोदिहानस्यसख्युः प्रतेनम्य ५२ वधाईणाविधाहीमयापूर्वशास्त्रेहतावब्रह्मणानहन्तव्यः ।
तथा आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगं जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् इति वदता तदुभ

यद्यपि चोदितः तथापि हंत नैकृत आत्मा हतेनपुत्रहंतारमपि महान् ४८ गोविंदप्रियः सारथि
ध्यस्य तमात्मानं न शोचतो ४९ तस्मात्पतिभावना हत मानानंतकमणि जशंपितेन दोषेण बुस्पा
विमयूकं तमपकारिणा कुपुयानितीत्यवोमः शोभनः स्वभावो यस्याः सा न नाम सुखावंचेति च
कारहृदयेन सभ्रमः सचितं तदधनेनालयनमस्हृतीप्रसहमाना ५० सरहस्यो गोप्यमंत्रसहितः वि

एवं परीक्षितां धर्मं पार्थेन कृष्णेन चोदितः नैकृहे तं गुरुसुतं यद्यप्याततायिनं हन्तुं महान् ५१ ते
हमेवस्पतां पायमातेता प्यात्मवधुना भर्तृगोविंदप्रियं द्रौपदीकृतं तस्यानुकंपा मनः ५२ प्र
ध्यापत्यये त्यसत्क्लिशिताना विलप्य मारोहेः नावदयनामया येषा चेत्येप्रातमनात्ततान् ५३
तथा हतनयस्थुवत्पाशावद्धमवाश्लोकमेनुगंपितेन लिंहित्वा कुलापकृतयागेसुतेवाम
स्वभावा कृपयानलामव ५४ ग्या वेदाम हत्या मानवपतानयनमतो मच्च मच्चता मृष्व
हलोगानितरागुरुः ५५ मरहस्यपचवेदः मविमगोपमस्यमः यमयम्मच्चभवतापि विनो
यत्पुमुहात ५६ मपथमभवानश्राणप्रजाहपमवतिते तस्मात्मनोपत्या तेनात्वमादीप
हः कृपा ५७ तद्धमेत्तमहाभासमभवाद्धिगोमकृकाल हतेननाहेतिमाप्तपूवंवधमभीहमाणः
मर्गांस्वप्रयोगाः उपसंयमसंयमत्याः नश्मांसहितोमममहः ५८ किंवतस्यद्रोणस्यात्मा देहस्य
एकपोग्रामस्यापतेहैतः मर्तोयशोवापपद्यात्मनायत्पनीत्रातेः जायापतीत्रामिमादधीयीतो
मितिशने उभयानेकारत्वावरामाहितनभतोरिमतेकथ्यमाजीववीत्याह नान्नमाद्रनारयतोबीस्य
पुत्रवती ५९ तस्मा ... कलभवाद्धिवेतितेङः विष्णामना हेतियनाववपृष्टंच ६० मातवतामनतपुत्रा

श्री॰ भाग॰ टी॰ ३॰

कुरुपतिं युधिष्ठिरं सानुजं भीमादिभिः सहितं मुनिभिः सहितः ४ कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिर्हृतं
कचस्पर्शः केशग्रहणादिभिः क्षतेन क्षतमायुर्येषां तान् ५ याजयित्वेत्यादिभिर्भाविकथामवेनमः शत
मन्योः शतक्रतोरिव ६ शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः तेनोद्धवेन च संयुतः रथमास्थितः ७
उत्तरां परीक्षितो मातरमभिमन्योर्वधूं धावंतीमुपलेभे ददर्श ८ उत्तराश्रीकृष्णं प्रार्थयते पाहिपाहीति

तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजं गांधारीं पुत्रशोकार्तां पृथां कृष्णां च माधवः ३ ।
सांत्वयामास मुनिभिर्हतबंधून् शुचार्पितान् भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियां ४ ।
साधयित्वाजातशत्रोः स्वराज्यं कितवैर्हृतं घातयित्वासतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ५ या
जयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ६ आ
मंत्र्य पांडुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ७ गंतुं
कृतमतिर्ब्रह्मन् द्वारकां रथमास्थितः उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तरां भयविह्वलां ८ उत्तरो
व॰ वाच पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परं ९ अभि
द्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यतां १० ॥

ह्यभयो अन्यस्त्वत्पार्थनायो भयो नास्तीत्याह त्वत्तोऽन्यमभयं भयरहितं न पश्यामि यत्र लोके पर
स्परं मृत्युर्भवति तत्र प्रमत्तानां भयं मा दहयति अभिद्रवति ९ अभिद्रवतीत्यभिमन्त्र्य मामायाति
तप्तमायसं लोहमयं शल्यं यस्य सः प्रतिकार्यं ममाहं कामं मतिकामं च
शोकं मा दहतु मे गर्भो मा निपातितो १० ॥

३॰

ष्वाच प्रतिज्ञां पूर्वे यत्तेति प्रियां सांत्वयित्वा त्वया यत्प्रतिज्ञातं तदिदं न नेच न तत्र सत्यं कुरु ममैकं मम तत्र वधे
भीमस्य प्रियं भवति अवधे द्रौपद्याः इदं चेत् मम ५४ हार्दं मनोभिप्रायं सहसाज्ञाय ज्ञात्वा तेनापि तदुभयमकार्यं यदि
दध्यात् अतो पमभिप्राय इति ज्ञात्वा स्थः मूर्धन्यं शिरोमणिं बद्धं राशनया मूर्धजैः सह ५५ तेजसा मणिना च
हीनं निर्यापयत् शिबिरात् निर्गमयत् नेन कृत्येन सर्वे संप्रदायमितमिन्याह ५६ निर्हरणं दाहाद्यं न यत्न ५८

कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सान्त्वयता प्रियां प्रियं च भीमसेनस्य पाञ्चाल्या मह्यमेव च ५४
सूत उवाच अर्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना मणिं जहार मूर्धन्यं द्विजस्य सहमूर्धजं
५५ विमुच्य रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभं तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत्
५६ वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योस्ति दैहिकः
५७ पुत्रशोकातुराः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकं
५८ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे सप्तमोध्यायः ७ सूत उवाच अथ ते सम्परेता-
नां स्वानामुदकमिच्छतां दातुं सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः १ ते निनीयोद-
कं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ ॥ ८ ॥

इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमे सप्तमोध्यायः ७ अष्टमे कुन्तीस्तुतिः ... पितामहो ... स्त्रीबालाद्यपरीतः श्री
कृष्णस्य च स्तुतिः कुन्त्या तत्र ... ते सम्परेतानां मृतानां गङ्गायामुदकं दातुं सकृ
ष्णा ... पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा तस्मिन्कार्ये स्त्रीणां पुरस्सरत्वविधानात् १ निनीय दत्त्वा
ना हरिपादाब्जरजोभिः पूतं ... तस्मिन् जले पुनः स्नाताः ... २ ॥

श्री· भा·प्र· टी· अ·

मायैव जवनिका तिरस्करिणी तया छन्नमतोहमत्ता भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्करोमि अथ अ
ज्ञ न जानाति यस्मात्त्वमधोक्षजमव्ययमपरिच्छिन्नं तन्मूढदृशा देहाभिमानिना पुंसा त्वं न लक्ष्य
से १९ किंच परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनां ततो मुनीनां मननशीलानामपि तत्राप्यमलात्मनां
नो नितरां तरां स्त्रीणामपि तथा तेन निजमहिम्ना न लक्ष्यसे अतो भक्तियोगविधानार्थं त्वा वयं कथं

कुन्त्युवाच नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परं अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरवस्थितं
१८ मायाजवनिकाछन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययं न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा
१९ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः
२० कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः २१ ।
नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजाङ्घ्रये २२ ॥

31

हि पश्येम यद्वा परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वामात्मारामाणामप्यचिन्त्यनिजगुणैर्वा।
कथं भक्तियोगं कारयितुमवतीर्णं त्वां स्त्रियः पश्येम २० तान् भक्तियोगप्रकाशकानवतारान् पुनः केवलं नमस्करोति
श्रीकृष्णायेति द्वाभ्यां २१ पंकजं नाभौ यस्य पंकजानां माला यस्य पंकजवत् नेत्रे यस्य पं
कजाङ्कितावङ्घ्री यस्य तस्मै नन्दगोपकावमनस्वारतिपध्येति द्वाभ्यां २२ ॥ ॥

संस्थाशेषेणैव कर्तव्यः परामवेनातिकोपितस्य द्रोणेः पांडुसूनुमिदं विज्ञैकर्तैः प्रहतैर्बलात् वयमुच
त ॥ अतएव बहुरूपं वितताराततमिन्द्रकं नर्त्तव्यं वाताहतस्याह्लातते रतिवत्यमात ५ तद्दृष्टाविहरव्यम्
मनेवीत्यग्रनन्यविषयग्रात्मायेणा स्वकतिष्ठानामित्यर्थः ६ वैराग्याऽन्तरायायान्तः स्थः सनुगा
माहृसवात तन्नहं तयतमात्माश्रतथामीयायास्य इति बहिः स्यस्याथिप्रवेशागोचटनार्थं मकं
सृतद्वाच उपधार्यं वचनस्याभगवानकृवतालः अपांडवमिदं कर्तुं द्रोणारखमव
ध्यत ॥ नहिवंचसर्वेञ्चपांडवाःपंचमायुकान् आत्मनोभिसुखान्दीमानालक्ष्या
स्याणुपादपः ९ व्यमनवीत्यतत्रेषामनत्यविषयानाना मद्दर्शनेन साक्षात्काननावा
व्याधाहिभ्यः ३ यातस्थःसर्वभूतानांमातरपोगास्थरोहतिः समायपयाहृताद्दर्भवेराग्यके
कततवे ४ यद्यम्बलल्लीयारत्नजात्यनावप्रतिक्रिय वेनवतेनग्रामायसमस्याम्यन्
गृहह ५ सासस्थापितलासर्वसर्वांचर्यमयस्याते यदेमायपादस्यामनत्यवतिहत्या
नः ६ अत्तनेनाविनिमक्तेयात्मजेनमहकुलस्य प्रयाणाभिमाविकलेऽदमाहष्टामती ॥

नृणां तेनवेमं तालायपांडवानामपि करुर्वेमामत्वाद्देवमक्तं ७ अमोघमप्रतिक्रियंचममशा
स्यमत्रशातमामीत ४ पततन्नलाहवामनम्रास्वयेमामस्याःमामनत्यव ५ कृत्ययामहह ९ ना
त्यानमत्यनमस्कारोमि ननकलिहमानमहकरोमीत्याहग्राघेऽपि कृतःसकृतःपरे तेनकृतः ३
धरमकृतःपिलियता याप पवकंभतानां मतवेहस्य प्राणितेनावस्थितेत तथाप्यलत्यतवेहतमाह

श्रीः
भाग
टीः
३२

ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं स्तौषि तत्राह मन्ये त्वामिति मन्ये त्वां कालं न तु देवकीपुत्रं तत्र हेतव ईशा
नं नियन्तारं अनादिनिधनं आद्यन्तशून्यं विभुं प्रभुं समं समस्य सर्वथा भवति तथापि सर्वत्र चरन्तं ननु पार्थस्य सारथ्ये कु
पक्षमसाम्यं तत्राह यद्यतः स्वभावतो मिथो भूतानां भूतानां मिथः कलिः कलहो भवति न तु त्वत्तः ननु वै
षम्यमनन्तानिग्रहानुग्रहरूपं प्रसिद्धं दृश्यते तत्राह न वेदेति २९ नृणां विडंबनं मनुष्यानुकरणमी
हमानस्य कुर्वतः यत्किंचित्त्वयि विषमा मतिर्निग्रहानुग्रहरूपा भवति ३० अतस्तज्जन्मकर्मकं मतिर्यं

नमोकिंचनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये। आत्मारामाय शान्ताय कैवल्यपतये नमः २७ म
न्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुं समं चरन्तं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः २८ न
वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडंबनं न यस्य कश्चिद्दयितोस्ति कर्हिचि
द्द्वेष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणां २९ जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः तिर्यङ्
नृषिषु यादःसु तदत्यन्तविडंबनं ३० गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्या ते दशाश्रु
कलिलाञ्जनसंभ्रमाक्षं वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ३१

देवत्वादिरूपेणानुकरणमात्रं ऋषित्वमनुष्यादिरूपेणाभ्यादत्तमनुष्यादिरूपेणानुविडंबन
मेवमाश्चर्यमित्याह गोप्याददिति ३१ गोपी यशोदा दाम बन्धनरज्जुं आददे गृहीतवती कृतागसि दधिभाण्डविस्फोटनेन कृतवति यावद्दा
मबन्धनार्थमाहर्तुं गतवती तावन्नतरामेव यातीति दशावस्था सा मां विमोहयति विशेषतः स्याश्रुकलिलं
मिश्रमञ्जनं यस्मिंस्तं संभ्रमे अक्षिणी यस्य तद्वक्त्रं निनीय अधः कृत्वा ताड्य
मानीति भयभावनया स्थितस्य यत्तस्मात् भीरपि स्वयं भीता भवति तस्य ते दशा ३१ ॥

अयमर्थः मातस्तोऽपि ममाधिक्यानुग्रहमीतिः तथा हि हे हृषीकेश यथा देवकी कंसेन रुद्धा तथा विमो
चिताऽहं च तत्र च किं मोचितेति कान्त्रा महाविपद्भ्य उक्तः तां विपद्गणं दर्शयति मातिचिरकधीमतीन
तस्मात् हि मातिचिता तथा च मुक्तापि तावत्मतीनं च तस्याः पुत्रा रक्षिता ममाति चान्यो नाथः तस्मात् मम
चेति न किं तत्र च तत्राहं तु विपद्गणात् मम्मापि मुहुः शोकस्य चुतात्मना वत्सस्य च नाथनेति विपद्गणात् मुहुर्वारं
वारं २२ विषात् भीमस्य विषमोदकदानात् महाग्नेर्जतुगृहदाहात् पुरुषादा हिडिम्बादयो राक्षसा

यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धातिचिरं शुचार्पिता विमोचिताहं च सहात्मजा वि
भो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् २३ विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वन
वासकृच्छ्रतः मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः २४ विप
दः सन्तु ताः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनं २५ जन्मैश्व
र्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिंचनगोचरं २६ ॥

तेषां दर्शनात् असत्सभायाः द्यूतस्थानात् अभिरक्षिताः स्म भवाम २४ यत्तया हि विपत्स्वेव कीदृशं दर्श
नं नास्ति पुनर्भवदर्शनं यस्मात् अपुनर्भवाय पुनर्भवमोक्षदर्शनं भवतीति यस्मात् नन्वसम्पत्स्वपरमेश्वरद
र्शनं पुरुषस्य तत्स्वयं विज्ञाते तर्हि विपदः प्राप्यन्ते संपदस्तत्रैव परिपन्थिन्य इत्याह जन्मेति २५ ज
न्मनापुत्रकुलेन ऐश्वर्येण श्रुतेन पाण्डित्येन श्रिया च एधमानो मदो यस्य सः अभिधातुं श्रीकृष्ण गोविंदेति वक्तुं नार्हति अकिंचनानां गो
चरं विषयभूतं सत्कृतं सन्नानार्थमिति अकिंचना भक्ता एव वदन्ति तस्मात् तेषां
ततः किं तेषामनाथानां धनं धर्मार्थकामविषयाय स्मात् तस्मै ते आत्मारामाय नमः शान्ताय यागा

५६

श्री॰ भा॰ प्र॰ टी॰ ३३

हे प्रभो स्वसुहृदोऽनुजीविनस्त्वन्नोऽस्मानद्यापि स्विज्जिहाससि येषामस्माकमन्यत्परायणं नैवास्ति कुतो रा-
जसु योजितमंहो दुःखं यैस्तेषामस्मान् कृतमीहितं येनेति संबोधनविसर्गांतपाठे त्वत्पदं विशे-
षणं नत्वबाधयोपायत्वात् पुत्राः सुपांडवाः स्मृताः समर्थास्ततस्त्विमे कार्याणि गाढं सम्प्रत्याह के
वयमिति ३८ यर्हि भवतः अदर्शनं तदा नामरूपाभ्यां सह ... तदानीं नामरूपाभ्यां नामरूपेणावहितास्तद्वच
यदुभिः सहिताः पांडवाः नाम के वयं न केऽपि प्रतीतिरहिता इत्यर्थः नामत्वं च दृष्टांतो हृषीकाणामीशाद्

अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः येषां न चान्यद्भवतः प-
दाम्बुजात्परायणं राजसु योजितांहसां ३७ के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पांडवाः
भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः ३८ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदा-
धरः त्वत्पदैरंकिता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ३९ इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौ-
षधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्येधंते तव वीक्षिताः ४० अथ विश्वेश विश्वात्मन्वि-
श्वमूर्ते स्वकेषु मे स्नेहपाशमिमं छिंधि दृढं पांडुषु वृष्णिषु ४१ ॥

जीवस्यादर्शने यथा न किंचिन्नामरूपे च तद्वत् ३८ किं च यथेदानीमियमस्माकं भूमिः स्वै-
र्लक्षणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षितैर्विलक्षितैः त्वत्पदैरंकिता सती भाति तत्र तदा त्वयि निर्गते शो-
भिष्यते ३९ अपि च इमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः सुसमृद्धाः हेतुः तव वीक्षितैः पांडवानामक्षय(?)... -
यात्स्नानाभिषिक्तप्रयता व्याकुलचित्ता सती तत्स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते आह अथेति ४० विश्वेश-
त्यादि संबोधनानि स्नेहच्छेदसामर्थ्यख्यापनाय दृढं छिंधि मे ततः किमत आह त्वयीति ४१ ॥ ३३

प्रतपद्धजगत्मोहनतयाक्रूरैश्च नान्तवजन्मादिवहुधावर्णयंतीत्याह केचिदिति चतुर्भिः ॥ एए
श्लोकस्यापि यस्य युधिष्ठिरस्यकीर्तये यद्वा ये केचित् कीर्तयन्ति वा मलयस्य वकीर्तये यथा चंदनमिति द्विवे
दनतथा ३१ वसुदेवस्य भार्यायां देवक्याम् अजएव जन्मभगात पुत्रत्वेन मितिशापः प्रथममङ्गलः कारणे
भेन मितिवापाठः सुतामः नाभ्यां अब्धिरूपं सुतपः पृश्निःसुताभ्यां याचितः सन् ३२ अन्ये त्वाजगतेऽनायासात
भुवति भूभारावतरणाय तस्य भाराभावात् अनित्यतया मनोति वः ३३ परमाल इह सूपात्तान समविद्यानन्ता देहाधिमा

के चिदाहुः रजं ज्ञाते पुण्यस्य श्लोकस्य कीर्तये यदोः प्रियस्यान्वये वा मलयस्य वचंदने ३१
अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषां ३२
भारावतारणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ सीदन्त्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ३३
भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ३४
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः त एव पश्यन्त्यचिरेण
तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजं ३५ ॥

मानो न्यामत नक सर्वाणि श्रेयांसि लोके त्वद्भक्तानां तन्निमित्तं यश्रवणादिहेति कर्माणि करिष्यन् अस्म
पदस्य पितृ तनाम सिमेत्त श्रवणादि फलमाह शृण्वन्तीति ३८ तदेतिग्रन्थेकोत्सवमानानि तिनेहतिः
ये जाना इहितनचरितं तावकं नतो यं एवं ताम्बुजं तत्पदं पश्यन्ति वाचिरेणैव तिचमर्दं गावभारणाकोहशाभ
वप्रवाहस्य जन्मपरम्परायास्तु परमो यस्मिन्सत इत्याधीनतां वामनं प्रति गोवाचित इति प्रापश्यते ना स्मर्यो

॥ ३६ ॥

श्री· भाग· टी· २४

व्यामात्रैः प्रतिबोधितो पस्नु चाव्यामः मनताञ्जुध्यन्तविवेकन्प्रापकत र्इश्वरेहयात्रेः स्वभक्तौ
स्मनिर्गुणमहोस्मिवायमानामहक्कु कलेनगतव्यनत्वाविनाय प्रबोधनीयइतिर्इश्वरार्भिप्रायः का
येहयवितापकः नमत्तानाङ्गिरित्युर्थः श्रीकृसमत्राप्रियतिहासेः प्रबोधितोमाञ्जुध्यन्तनेहतः मङ्
नकर्मणाय प्राकृकणाइन्द्व मध्यानात्पगतोपियप्याचितमववदत्राप्यविग्रहस्वस्थोकेतवान्।
प्रवमात्राप्रिवोधयत्रवाधमेवइछोचकारेतमर्थः प्रबोधमेव प्रपंचयतिपर्हि ५८ प्राकृतेना
विवेकव्यामनात्मनावित्मेनहविमा ५७ प्राकृतस्यस्वस्वगोलायोहारत्यहहस्याथेममयाव।

व्यामात्रैदीप्तोहार्तैः कृसेनाङ्कतकर्मणा प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यतस्मवापितः ५६
यात्राधर्महतः चिंतयन्स्वफलोदयं प्राकृतेनात्मनाविप्रस्तुहमाहवयोगतः ५७
प्रहोभ्यपशूनाज्ञानात्पदेहफ्डवात्मनः प्राकृतस्यदेहस्यबोधोमनोहरिणाहितः ५८
बालदिजस्मस्तिस्यपित्मातगुरुहृद्‌हः नमस्माद्भिरयानाचोत्पापेवर्षाणुतर्पितः ५६

छोदोहिप्पहताः प्रबोहिणीप्रमाणांव्यामेनोक्ते प्रबोहिणीप्रमेव्यानारथ्यानोहिजसन्तमा
सव्याणणात्तन्नमेः महस्वाणएकविंशतिः शतान्यपरिचविवाशतथाभूयस्वसमतिः राजाना
वयमेव्यानेमतावद्विमकोर्तित जेयशतसहस्रतनुसहस्वाणिनवैवत नराणाममपिप्रवाश
त शतानिचीणिचवाहि पंचषष्टिमहस्वाणितथ्यास्वानाशतानिमदशान्नवाणिवद प्राकु: साव्या
तेन्नविवेजलापतामतोहिणीप्राकुपधावादिहसप्येयति ५८ महदः मवाधिनः मित्राणि।
मत्लोयः मितः पितामात्सन्तुवेपामनात्रुहेनदोषइतिचेतनचोहनेनोरजइति ५६ ॥

२४

किन्नां पीतिं करोति स्यर्शः गंगे व हरे यथा गंगा
अनन्यविषया मती मेमति त्वयि रतिर्महद्दत्तात् [illegible] इति भावः एवमभिप्रायेण प्रत्ययमाति ४२ हे कृ
प्रतिबन्धनगाणयति एवम [illegible] जनस्य सर्वोत्कृष्टलानां मध्यभ्रेष्ठ श्रेय
प्रभवः उपकारान्नन्तस्मृतेति विवुः कृतमनुजानेन सर्वोत्कृष्टलानामृषभश्रेष्ठ
नैवहृदृति येनानन्यात्तु प्रावणस्यद्दहनानेवपवगांवींयः तीत्यप्रभावगोविंदप्राप्तकामधेनु हितस्य
ण्णमातिहृतोनन्यानोयस्याति ४३ कृत्यातिमधुगतायमदानि येणुनेतावोः परिणताविलामहिमाद्भ
तयिमेनन्यविषयामतिर्मधुपतेमकृत् रतिमहद्दत्ताद्द्वागांगेवौ नमदन्वति ४२ श्री
कृ कृष्णकुलमाखनृसृष्णाभावृतिद्राजनस्यामादहनानपवनांवींय गोविंदगोहितस्य यातिह
गोवनात्याग्रेस्थराविलतगोमहात्रसमन्ते ४३ मतडवाच प्रत्ययन्त्यकलपदेः प्रतिग
ताविलादयः मदंजहासवेकर्णोमाहृयत्रिवमायया ४४ तत्कालमिव्यामत्रविषय
गमाहृये त्वियस्रस्वरूपया स्वप्रमाणाजानातिवारितः ४५
रः यमाम एतत्ताविन्यमात्वरि
णनेतिवन्नके दीर्घकं तोत्वतोयनमेदमीश्वत् तस्याहास्यवम यातिमाच वक्ष्यति हासाजेनोन्माद
कनीवमायति ४४ त्वयिमेनन्यविषयामतिरितियत्नार्थे तत्तदाहसितवी कृत्य रयस्यानास्त
माहृयमायात्यपश्चात्ता पृष्टान्याम्नमस्प्रमन्नावोः त्वियपुणामृत्यावन्ताणास्वपुरयास्यन् पुथिविण
प्रेम्णात्रैवकालिकालतिनमस्तेति माणोनिवारितः यच्छीश्वनियोगमहात्मवंवन्तः उपोहातकया

महिम्न टी ५८ ॥

श्री भाग टी ३५

सैतःश्रेष्ठाश्वयुक्तैःरथैः ३ तत्रतदातत्रासन्द्रष्टुंसमागताइत्यर्थः भरतपुंगवंकौशिको
विश्वामित्रः ब्रह्मरातःशुकः आंगिरसोबृहस्पतिः ८ वसूत्तमःभीष्मः १० हृदिस्थंमतंपूजनमासीन

तदातेभ्रातरःसर्वेसदश्वैःस्वर्णभूषितैः अन्वगच्छन्रथैर्विप्राः व्यासधौम्यादयस्तथा
भगवानपिविप्रर्षेरथेनसधनंजयः सतैर्व्यरोचतनृपःकुवेरइवगुह्यकैः ४ दृष्ट्वा
निपतितंभूमौदिवश्च्युतमिवामरं प्रणेमुःपाण्डवाभीष्मंसानुगाःसहचक्रिणा ५ तत्र
ब्रह्मर्षयःसर्वेदेवर्षयश्चसत्तमः राजर्षयश्चतत्रासन्द्रष्टुंभरतपुंगवं ६ पर्वतोनार
दोधौम्योभगवान्बादरायणः वृहदश्वोभरद्वाजःसशिष्योरेणुकासुतः ७ वसिष्ठ
इन्द्रप्रमदस्त्रितोगृत्समदोसितः कक्षीवान्गौतमोत्रिश्चकौशिकोथसुदर्शनः ८ अन्ये
चमुनयोब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोमलाः शिष्यैरुपेताआजग्मुःकश्यपांगिरसादयः ९ ता
न्समेतान्महाभागानुपलभ्यवसूत्तमः पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित् १० कृ
ष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरं हृदिस्थंपूजयामासमाययोपात्तविग्रहं ११ पा
ण्डुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् अभ्याचष्टानुरागाश्रैरन्धीभूतेनचक्षुषा ॥ १२

पूजयामास ११ उपासीनान्समीपोपविष्टान् प्रश्रयोविनयःप्रेमस्नेहः ताभ्यांसंगतान्संगतानुपासीनान्
देवंनतानभ्याचष्टआभाषत अनुरागाश्रैःस्नेहाश्रुभिः अंधीभूतेनचक्षुषाउपलक्षितः ततोददर्शेतिवा

३५

हिंसां वधं प्रपन्नः पापं भवतीति यत् शास्त्रं मनेषोस्त्विति एवं वचः कुतो न कल्पते बोधाय तदाह वचः प्रजाभर्तु
रेव तद्धर्मत्वात् अस्य भावः स्वप्रजानामन्यतो वधे प्रसक्ते दुर्योधनेन प्रजायां पाल्यमानायां मया
न्यलोभेन हतत्वात् पापमेव ददाति इति ५० स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां द्रोहो योऽसौ स्त्रीणां मया हतबन्धू
नां या मानसी पीडा सा नरकहेतुः ह्यपि चेत् तद्धर्मप्रयोगाकल्पः समर्थो न गृहमेधीयैः
हाश्रमिविहितैः न तु चरमैर्व्यापकाभिर्न तरति न हन्तव्य इत्याचक्षते ज्ञाते तेन मम वेदितव्यं इति ॥

नैनो राज्ञः प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषां इति मे न तु बोधाय कल्पते शासनं वचः ५० स्त्री
णां मद्धतबन्धूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुं ५१ यथा पङ्के
न पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतं भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२ श्रीभागवते प्रथम
स्कन्धेऽष्टमो ८ सूतः इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतो

पापमस्य मेधेन न शुध्यतीति दृष्टान्तेनाह विवेक किन्तु क्षिप्तमेव हि तद्वाद मा भूत्तेन वा करोतीत्यर्थः ५१ य
था पङ्केन पङ्काम्भः ... सुरया लेपकृतमपि सुरा नैव सुरया न मृज्यते तथैव भूतहत्या
मेकामपि ... बहुभिः ... यज्ञैः ... मार्ष्टुं शोधयितुं नार्हतीति ५२ इति श्रीभावार्थ प्रथम
स्कन्धे टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ युधिष्ठिराय भीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणं कृष्णस्तुतिश्च नवमे ...
ते यद्यपि श्रीकृष्णेन तस्य विवेको बोधितः न हि ... इति ... सर्वधर्मविवित्सया वाहिता मे ...

पाकेनयाणांकछ ठेनाहैवकतीमिकः ॥ १ ॥

श्री भाग द० ३९

अनुभावं प्रभावं ६ तमतालापमेवमन्यमेमातनीयं देवकीसुतोप्रियंप्रीतिविषयंममिंप्रीतिकर्तारं तु॥
त्वन्नमप्रकारान्तरेणतापकारकेच मोहदर्हिस्थामातमाराधिप्रकरोह तवानस्मतविवमेत्रागचनन्नी
सृचेल्पत्नीमासदृश्यदोषप्रहत्तः तनाहस्मवेति ७ तनत्तमीचेत्तक मेहतनममयामममयागमामितिम
नेवेद्यम्यरूपं विहायिनास्तिकतोवित्रवधममतागादिहीनरहितम्यनत्कत्मनहेहेतेः ततत्वमस्वयस्मत
दृष्टिकृतः समस्तणः तथापिहृतः सर्वात्मनः यद्यप्यवाहमहेन हेतमन्नावः ८ तथापिसमतेपिहमयप्रना॥
अन्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमोपिवः देवर्षिर्नारदमातामगवान्कपिलानृप ६ यमन्य
मन्यानेनत्यमिपियंमित्रममृत्तमम प्रकरोत्सचिवहूतमोहदादयमावयि ७ सर्वात्मनः सम
दृशाद्वयस्यानहङ्कृतेः तत्कृतमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् ८ तथाप्येकान्तभक्तेषु
पश्यभूपानुकम्पितं यन्मेसूत्यजन्तमा तास्साद्दर्शनमागतः ९ भक्त्यावेश्यमनोयस्मिन्
वाचायन्नामकीर्तयन् त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः १० सदेवदेवोभगवान्प्रती
क्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहं प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखाम्बुजोध्यानपथश्चतु

रूपितायतोमेप्राणांस्त्यजन्तः मातातवयमेवनतिलादिरूपेण स्वान्तीदेहत्यागपर्यन्तेश्रीकृष्णावस्थानेम
थयतेतितमक्त्यालिङ्गोभ्या ११ यावदेतिविलम्बयतेयतिप्रहितिनामितिस्तामीतित्वातत्र्यामिहस्तानतेन
तातप्रसन्नहासेनारुणलोचनाभ्यांचालसद्रुचिरमुखाम्बुजंयस्यध्यानस्यपन्थाविषयः योन्येश्चिन्मेकेव
लमायातोस्मितः सत्त्वाप्रतीक्षतामितत्रार्थः १२ तत्रापिचत्पथजपवकेटनिवासीभक्तसन्तापहारीहरिरेवम
तिमेचरमेभवत्यालक्ष्यमिवत्तत्तनत्रिरूपेवनद्दुग्रमपावनात् भक्तानामिन्यमेवकभावातिरिक्तेनहि ३९

हे धर्मनंदना ः [illegible] यथा भवति धर्मं जीवितेनाहं त्याजयामीति यदेतद्दोकष्टं जगत्पितं [illegible]
ततः पता [illegible] विप्रधर्मो च्युतस्त्वा [illegible] ॥ २ [illegible] कालेन प्रजा [illegible] ताव [illegible]
[illegible] लोकान्यपत्नालि [illegible] पापे ः [illegible] पालनामत्या ः कालं कृतं [illegible] लोके वा [illegible] सर्वमिति [illegible]
[illegible] ॥ ३ भवता [illegible] कालं [illegible] काल [illegible] कालं [illegible]
श्रीकृष्ण [illegible] नीपन्वो [illegible] सा [illegible] लाभ [illegible] नम [illegible]

प्रोक्त [illegible] धर्मेनंदना ः जीवितेनाहं त्या [illegible] विप्रधर्मो च्युता त्रया ः ॥ ४ [illegible]
[illegible] प्रजा [illegible] ॥ ३ सर्वकाल [illegible]
[illegible] भवता [illegible] लोका [illegible] वचनावलि ः ॥ ४ यद्धर्म [illegible] राजा [illegible]
[illegible] कोदः [illegible] विप्रत ॥ ५ [illegible] मान्य [illegible]
[illegible] ॥ ६ तस्मात् [illegible] देवत [illegible] भारत [illegible]
[illegible] प्रजा [illegible] ॥ ७ [illegible] प्रमान [illegible]

[illegible] कालं [illegible] ॥ ८ [illegible] श्रीकृष्ण [illegible] दर्शाति [illegible]
[illegible] लोक [illegible] ॥ ९ देवत [illegible] धीन [illegible]
[illegible] नारायण [illegible] समय
प्रनाथाः प्रजाः पाहि [illegible] श्रीकृष्ण [illegible] ॥ १ [illegible] भगवान् [illegible] का
[illegible] प्रमान् [illegible] नारायणः [illegible] ॥ ८ ॥ ॥ ॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ३७

मनसैव शुद्धया धारणया हतमशुभं यस्य सः तस्य श्रीकृष्णस्येक्षयैव पाहृष्टोवगतायुधश्रमो यस्य सः
निवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां विभ्रमो विविधभ्रमो यस्मात् जन्यं देहं परफलहेयं श्रीकृष्णे सर्वात्मा
स्थितमस्तुमसस्वकृतमस्तुवति ॥ ३१ ॥ इति नाम्नाधर्मार्थकाममोक्षरूपा मतिर्मनोधारणा उपकल्पिता समर्पिता सात्वता
नां श्रेष्ठे भगवति वितृष्णा निष्कामा भवितुमर्हति वाञ्छन्तः विनानामायस्मात् तस्मिन् यस्य प्रवाह
हेतुनाज्ञोत्पद्यते तदेव परमेश्वरमा हृत्वा स्वसुखरूपभूतपरमानन्दमनुभवति तमवलम्ब्य विहारादिविहि

विशुद्धया धारणया हताशुभः तदीक्षयैवाशु गतायुधश्रमः निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमः स्तु
ष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्दनं ॥ ३१ ॥ भीष्म उवाच ॥ इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वत
पुंगवे विभूम्नि स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥ ३२ ॥ त्रिभुवनक
मनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधाने वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मे ।

हेतोर्विक्रीडितमुक्तिमपेयुषि श्रीकृष्णे तव तिरोभवति तदा इदानीं श्रीकृष्णं यानि तीर्थानि सर्वाणि ...
तुल्यं प्रविहर्तुं स्वसुखं प्रपञ्चयति यथातः प्रकृतेः भवप्रवाहः संसारप्रवाहो भवति ॥ ३२ ॥ इदानीं श्रीकृष्णस्य
तिलकं यत् यतितमाश्रयते त्रिभुवनकमनं त्रिलोकीकामकमनीयं दर्शनीयं दधाने इति तमालव
र्णमिवेत्यर्थः प्रातः कालीनार्कवर्णगौरवस्त्रं तत्पवर्गीयं तत्प्रमलनितले प्रवरयमितत्रत प्रल
कसुलेषु तत्र मुखानि येषामिति विजयसखे पार्थसारथौ मनवद्याः हेतुफलाभिसन्धिरहिता

गतिपरैकनिष्ठातश्रीपयस्य रतिरस्तु मे ॥ ३३ ॥

तस्मात्कर्णं पंचत्वमाकर्ण्य १५ पुत्रस्नेहभावेन विहितान्नस्त्रजाति तावदाणान्यर्मान्वर्णयामासे तिनतीयान्नान्वयः यथावर्णादृणापमाति यथास्त्र ममस्त्रमधर्मान्वेनामतागत्भावापाधुध्याकः मेणान्नान तश्यतिवृत्तिप्रवृत्तिस्य लत्तायेयगतान्वन्नमेववि शोषमाहस्तानेति १९ मातृधर्म नश्यमादीनभगवहुमानहारितोपणानद्वाद्रूपणाद्विनियमजूमानसमासख्यातोसहेतपविलातोताव

सूतः युधिष्ठिरस्तत्र तात कर्णं शयानं शारपंजरे प्रहृष्टो हि विधान्यर्मान्नृधीणामनस्य एवतो
१५ पुत्रस्नेहभावविहितान्यायावणांयथास्त्रमं वेगमपरागोपाधिभ्यामान्मानोभयलेताणा
न १९ तातधर्मान्नराजधर्मान्लोनान्धर्मान्यान्नागाशः होपधर्मान्नागावद्धर्मान्समासख्यासयागते
२२ धर्मार्थकामसमालास्त्रमहोपायान्यथामनेः लाभालाभनेति हासेषु वर्णयामास तत्त्वचित
२६ धर्मे प्रवदतस्तस्य सकालः प्रत्युपस्थितः योयोगेन दृढमनोवाक्तेनल्लनरायणाः २८
तहोपरलज्ज्वलिताः महत्माणीविंकलमशामनप्रादेहस्थि कलस्तमोतपदेशजनेभेसे
रःस्थिते भीलितद्रवणधारयत् ३० ॥

वयोगतत्वयायोतननस्ताभ्यो २१ धर्मोदीप्त यथाधिकारं प्रतिविहितोसहितानपथायथावतनानाव नैपुण्येरतिहासा नेपुण्यथामतितथावर्णयामास २८ कृतैनकृयामास्यपमम्तः २९ महत्माणीपुत्रहस्तमो एव्यान्महत्स्यर्थितान्नयनीतिपालयनीतिमहत्माणीभीष्मः महत्माणीतिपाठेमहत्वाधवती तिधः लमतोपाभमानाणामीनापदोप्रवीपस्यतास्मिन प्रमोलितदृष्टोवमनोवधारयत ३० ॥

श्री॰ भा॰ प्र॰ टी॰ ३८

स्वनिगममपहाय स्वप्रतिज्ञामहं महायुधमात्तं करिष्यामीत्येवंभूतां स्वप्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयि
ष्यामीत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञां ऋतं सत्यं यथा भवति तथा हि अधिकर्तुं रथोपस्थात् सन् अवप्लुतः स
हसैवावतीर्णः अवप्लुतः सन् अभ्ययात् अभिमुखमधावत् अत्र दृष्टान्तः हरिरिव सिंह इव कथंभूतो धृतरथच
रणश्चक्रं येन सः तदा तु भूमानः कम्पमाना पदपातैर्यस्य तत्र च भावेन प्रतिपदं चलद्गुः च
लन्ती गौः पृथ्वी यस्मात् तेन वसनं भगवतो गलितं पतितं तमन्तरीयं वस्त्रं यस्य सः सम्बद्धो भगवान्गतिर्भवतु

स्वनिगममपहायमत्प्रतिज्ञांतमधिकर्तुमवप्लुतोरथस्थः धृ
तरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिवहंतुमिभंगतोत्तरीयः ३७ शित
विशिखहतोविशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुतआततायिनोमे प्र
सभमभिससारमद्वधार्थं सभवतुमेभगवान्गतिर्मुकुन्दः ३८ ॥

गतोत्तरीयः ३७ एवं भीष्मपितामहः स्वकृतां तदा समयमानं तत्र आततायिनो धन्विनो मे शितैस्तीक्ष्णैर्विशि
खैर्हतस्तात्ततो विशीर्णदंशः विशीर्णकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तः प्रसभं बला
त्कारेण मद्वधार्थमभिससार अभिजगाम एवं यो लोकपतीन्मार्जनपर्यया
तीव्रलालितः स तत्तत्र मममेवानर्थं कृतवान् यत्ममत्वं तेनोक्तं वचः तस्माद्भयात्तस्मै भग ३८
वान्मे गतिर्भवत्वित्यर्थः तदेवमन्यायेनापि धृतास्तान्यं कृत्वा गतिमाशास्ते ३८ ॥

39

पुष्पितेहरगाणांगतुरंगरूनन्नरगारगसैन्नविधृस्तान्युक्तानेतेवृतेनशरविरथकृतमेतनतः चलेतः चचाः।
कृतनलाः तेलंलितविकीर्णा मभवारिलेदविंडुद्येपतेनेभन्नवालन्त्यपोनकेनालकृतमापयस्मात
स्मिनश्रीकुलममालामनोलस्यमनामितमर्थः पुनः किंभूतेमहीयलीलेनणार्दविभिद्यमानाकुयस्माः
पुरेवविलमकृतवचेयस्यनेमिन ३५ मेनयाकभयोमेध्येनमस्यापयमेकुन यावद्दनाविशीलेह
याइवामानवस्थितानितिलस्यरमूनलवंलोतिप्रामस्य स्वपादितेनलाणामवल्वपरवलयाः मेन्यया
मध्येस्थितेनपार्थमावर्तितरथः तत्रास्थितानांकृतहालदंशायातिपरस्यडंयाधनस्यसेतिकानामापूरत्ना

श्लो पुष्पितरगरसेनाविधृस्त्वविरथकृतवलवलितमस्यायुंलेकृतास्ये ममविनिर्भिन्नतेशरैर्विभिद्यमान
नविविलमत्तावचकन्नकृत्सामानामा ३४ सपादिमाविकलोतिपाथमध्यालेजपरयावलया
५ रथनिवसप स्थितवर्तितमरसनिकापूरत्नाणिहत्वतिपार्थमावर्ततिममा ३५ सवहितस ५२
= ततामवालेनीतंवलजनवधादिमकालस्वलायवृद्धा कृमातिमहरथालावियायवरणातिः

कालहृष्णाकृतवति अस्मोभीष्मपयसेवृद्धाणास्तमोकणौतनमदर्पान्याजेनहृष्टेवमवृषामाग
राकरूपाजनस्यशेषकृतः पतितलकेवलप्रजंनस्येसाहाङ्गरणानेवसयमाववहतोकिंतमविषाहरु
णाभपार्थाह ३५ अवाहेनाहरस्थितानायाद्दृतमातस्यामवालितहाले प्रम्रास्थितानीभीष्मादीनिरील
स्यपः स्वजनवधादिकालस्मालेहे मन्यतेऽन्यागीनाहृ एवम्मानेतः शोवरयापस्पङ्पाविशानु
स्वरूपमहिरावापंशोकशोविग्रमालेसरतिकृमातिमहृहृत्यादिकवृद्धिरनकेवलरणानेवजनमाह
वत किंनविषाहरस्यानालि ममनमस्रातमनमहृहृतवालितमाहहाभ्या ३६ ॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ३६

तमिममहमस्य समधिगतः प्राप्तोऽस्मि सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहः तदेवं भेदस्यौपाधिकत्वमात्मक ल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिहृदयं धिष्ठितमकारलोप आर्षः नैकधाऽनेकधा अधिष्ठानभेदात् अनेकधाभान्तमित्यर्थः यत्र दृष्टान्तः सर्वप्राणिनां दृशं प्रति प्रति एकमेवार्कमनेकधा मन्यते तमिवेति ४२ मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः परमात्मनि श्रीकृष्णे अन्त

तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानां प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ४२ सूत उवाच कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः आत्मन्या

त्मा तमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत् ४३ संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले सर्वे बभूवुस्ते तू ष्णीं वयांसीव दिनात्यये ४४ तत्र दुन्दुभयो नेदुर्देवमानववादिताः शशंसुः साधवो राज्ञां खा त्पेतुः पुष्पवृष्टयः ४५ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखि तोऽभवत् ४६ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान्प्रययुः पु नः ४७ ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयं पितरं सान्त्वयामास गान्धारीं च तपस्विनीं ४८ पि

(१ै त्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं प्रभुः ४९ इति श्रीभागवते म

ऽन्तर्लीनः श्वासो यस्य ४३ निष्कले निरुपाधौ संपद्यमानं मिलितमाज्ञायालक्ष्य ४४ देवैर्मानवैश्च वा दिताः राज्ञां मध्ये ये साधवोऽन्तमस्यः ४५ निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपरेतस्य मृतस्यापीत्यर्थः ४६ कृष्णहृदयाः येषां कृष्णस्य पुत्रं तिष्ठति तेषां हृदये गुह्यानि रहस्यनामानि वेदरहस्यैरित्यादिभिः ४७ पितरं धृतराष्ट्रं तपस्विनीं सन्तापवतीं ४८ राजा युधिष्ठिरः ४९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे

३६

33

विरःयोऽनेनस्य रयएवकुंडं वक्रकृतेयं वपिवतनाणीयो गुरुस्यतस्मिन्नातेनेतेस्मि प्रतो देयेन तल्लिन धृतश्चतेश्य
तागुरुस्यः प्ररुहालसतियस्यतस्मिन् श्रीलाविभस्तनकालेतादर्पितामिमशलाविलिः ततश्रियायस्य
त्रियताणीया शोभमानेमम्मपोमेतस्मिक्लोः ननुन्यायवतीतितक्लिमितिरतः प्राच्यतेश्रुतप्राहभगा
वत्यार्विमेस्यर्थे गुरुदायतिरुपरुह्हरताः सर्वेयातेरीत्यस्वरूपतस्तवेमानरूपप्रामाइतिश्लिष्टरूप्याय
भूपत्राहतत्रधर्मशास्त्रमातातत्तत्वरूपप्रापुरीत्यातत्रात्तिरे यतोमहोधामयियाभृतित्याच्च
यमाह ३४ ललितागतिश्चविलासास्वासाहिमेत्रगम्याहिभिरान्नीयस्तदीयेवाकल्पिताःउक्

विनयरागरक्तकुंडं वस्रानतोऽवधृतहृयरासिनितकाचेहरणीये भगावतितितेलमेकमधुंयमिह
निरीक्ष्याहतागताःमक्षुप ३५ ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमा
नाःकृतमनुकृतवत्यउन्मदान्धाः प्रकृतिमगान्किलयस्यगोपवध्वः ५. कानेगणान्नृपवयंस
ललितःमहीमभृपिष्टिरराजसूयप्रसाग्रहणाममपदेद्वंलतणीयाममहाद्विबाचराविराल्पा ६.

मोतःप्रजायांसातोपतत्व्यक्तेनमहेन्द्रोधाः प्रत्नपवततदेकाचिनात्वेनतस्यकृतेकमेगोवर्धनोद्ध
गादिकमनुकृतवत्यागोपवध्वः यस्यप्रकृतिस्वरूपमगामनयागात्रत्यकावलोपवधाः किलमहि
हतास्मिन्नरतिरासलीलाविलासवयः जगामस्मृतावानस्मरन्नाह ७. ललितगतिनृपवयंच मकुले
श्यामयतःसदसिसभामध्ये युधिष्ठिरस्यराजसूयेवाचतेलगणदोनामीक्षणीयः महाद्विपमहोम
त्त्ववदाश्चर्यगोविलोकनीयः मनऽयपपदेमपपरिकृतानामास्याममहाद्विगोचरः दृष्टिविष
यः सत्रस्रावितः प्रकटनावतेतेमहामोभागणमितिभावः सोऽहंकृतयोस्तोत्याहतामिति ५. ॥ ॥

श्री भाग° टी° ६

40

अथ यो मनोमय्या व्याधयो रोगाः क्लेशाः शीतोष्णादिजाताः दैवं च भूतानि आत्मा च हेतवो येषां अधिदैविकादीनां ज
न्तूनां नाभवन् तदा तदानीं हा एकान्तमनेनैव पार्थिवमाह ऋषिरिति ९ नदीनदसमुद्राया १ तेषु धिष्ण्येषु युक्ताः
धृतराष्ट्रो यथा यान्नानतो तस्य कृष्णः सनानकुलसहदेवो ६ अन्यांश्च नियामनवसतोऽनयात्तस्याः पुनयः
णा तस्मैरत्नकश्रीकृष्णस्य दृष्ट्वा हस्तिनापुरं धिवसाति यदा मनस्य तया सत्यवतीतयाक सविरहात्मनेन केनचित्

५ नाथ यो व्याधयः क्लेशाः दैवभूतात्महेतवः अजातशत्रावभवन् जन्तूनां राज्ञि कर्हिचित् ६ उषित्वा
हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ७ आमन्त्र्य चाभ्य
नुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य तं आरुरोह रथं कैश्चित् परिष्वक्तोऽभिवादितः ८ सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती वि
राटतनया तथा गान्धारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ९ वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः
न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः १० सत्सङ्गान्मुक्तदुःसङ्गो हातुं नोत्सहते बुधः कीर्त्यमानं य
शो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ११ तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथम् दर्शनस्पर्शनालापश
यनासनभोजनैः १२ सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः वीक्षन्तः स्नेहसम्बद्धा विचेलुस्तत्र तत्र ह १३
न्यरुन्धन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कण्ठ्याद्देवकीसुते निर्यात्यगाराान्नोभद्रमिति स्याद्बान्धवस्त्रियः १४ मृदङ्गशङ्ख

भेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः धुन्धुर्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयस्तथा १५ प्रासादशिखरारूढाः कुरुनार्यो दिदृक्षया ववृषुः
कुसुमैः कृष्णं प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः १६ सितातपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितम् रत्नदण्डं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य ह १७
उद्धवः सात्यकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते विकीर्यमाणः कुसुमै रेजे मधुपतिः पथि १८ अश्रूयन्ताशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः ना
नुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः १९ अन्योन्यमासीत् सञ्जल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः

दृष्ट्वामे कृतकार्यस्य हृतिता प्रवृत्तो ह्येतः सौमिः संलक्ष्यमानस्य वर्णितेहास्त्यागमः राज्यं चकारेत्वते
तत्रष्टकृति हत्वेति स्वस्य वक्ष्यते मार्धतिस्थियते तथा स्वर्गीता युद्धपुः सेनामोक्षाते प्रतएव धना
हृतणा सालतापिनः तान्कुलाप्रत्यक्षकृहभाजनः वधुवधुः स्वजनसंवर्धितभोगाः वास्पलाभनमानमा
गोवाक्यराज्यमहतः प्रहृत्तो वा ततः किमस्का पूर्णितराज्यमहे ह्रीलोकमस्यमीति यथा लाक्षमहतः
स्थाप्यतामत्रमाह वपाङ्केनः ससाहायितापदीतिस्मृतमानत्रमालोकमितेन कथं मतवशवर्व।

योऽसौ हत्वा ज्ञातिकुलक्षयं कृत्वा ततायितोऽयुधिष्ठिरोधर्मभृतां वरिष्ठः नराहन्तैः प्रत्यवहृ
भाजनः कथमवतः किमस्काशीतलमस्य १ हृतस्वाय वेशङ्कमोदेशदेवाभिनिर्हृतम राजदयि
३ राज्य स्वभावभावेनाहतिः निवेशायि तालित्र स्वर्गोयुधिष्ठिरप्रीतमनावभेद १ तिशस्यमीष्मा
नमया युक्तोऽत्र महत्विज्ञानविधृतविक्रमः पाशामसमावृद्धादितास्थयः परिग्रहपालमव ४
नानवतितः २ कायमस्थपरतन्त्रः महाकाभट्टामहीं सिविङ्क्षः सर्वज्ञानावः पयसाधवि
तीर्थितः ४ नक्षः समस्ताभाविचः स्वजनस्मातिवीहयः फलाश्यामथ्यथः सर्वाः कुमतस्यश्रुतहि
मनेर्तुवे

शोदत्वा भिनिर्हृतेः शापवदेशावनेमस्यायत्कृतकोपद्रूपोऽभिसेनतिहितेद्दयानितौनिवपातस्यमहतो
महतां किमस्कारोदित्यस्यान्नमाहहतेरसाम्यति १ मुह्यहृतयहिज्ञानपुत्रस्येयत्रपीनिजरात्रस्वतत्र्यहृपमि
स्थवभ्रान्तेनविभूतानिभ्रमः माहृतत्तस्मादिदृष्ट्यामोहासमसः सर्वजो नस्वतितः सविताः सत्र प्रजितः
श्रीकृष्णवाश्रयायस्थमः एतिपिः सतद्वः तत्रप्रसतानाप्रष्ठोपालयामासतस्याराज्यमनवार्यति।
कामामितिविधिः ३ महीसर्वकाममहेशश्रीवजानवीकाछानिस्थसतीः स्यस्वानः ऊर्ध्वं तीर्थायसः सुला।

॥ ५ ॥ [illegible]

सएवाप्रकृतौलीनमितिशेषःप्रकृतिमनुसंसारानुविधित्सवान् अपि पुनःसृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात्कीदृशीमि
जवीर्यचोदितांसकालशक्तिप्रेरितांस्वांशभूतानांजीवानांमायांमोहिनीं अतएवसिसृक्षतींसृष्टुमिच्छ
तींकिंसमर्थंससारअनामरूपेआत्मनिजीवेरूपनामनीविधातुमिच्छन् उपाधिभूतानांजीवानांभोगा
र्थंतत्कर्माणिच विदधत्वेदान्प्रवर्तयन्नित्याहुः शास्त्रकृदिति अस्मद्दर्शनमतिः इतिशेषःप्रसङ्गाभिलेव
मित्याहुः २२ सवैअयंयस्यपदंसत्त्वरूपंमायिनोनिर्जितमातरिश्वानःप्राणायामेनतेहृद्बमारोपितेनहृदयपश्यंति

41

स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीं अनामरूपात्मनि रूपनामनी
विधित्समानोनुससार शास्त्रकृत २२ स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्व
नः पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलात्मना नन्वेष सत्त्वं परिमार्ष्टुमर्हति २३ स वा अयं सख्यनुगीतस
त्कथो वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते २४

केनभक्त्युत्कलितंउत्कण्ठितंमनःतेनअमलात्माशुद्धचित्तेनरूपंतेनग्रथ्यमानंइतिअतोबुद्धिवैमल्यस्याप्रय
मेवहेतुरित्याहनन्वेषसत्त्वंविषयमलंबुद्धिंपरिमार्ष्टुंसमर्थःशोधयितुंअर्हतीतिनतुयोगादयःपृथक्पथः य
मेवहेतुरित्याहुः किंत्वनेनैवमहा
दानंअन्येषामपिपूर्वमनेनज्ञानयतिमार्ष्टुंनाशयितुंहृदयमनेनाप्रत्यक्षीभवितुंनार्हतीति किंत्वनेनैवमहा
नात्मव्याप्तिमित्यर्थः पुण्यश्लोकतामाहुः २३ हे सखि वियोगे देवरहस्यानामेव चरहस्यानि रूपकेरनुगीतसत्क
थः अनुगीताःसत्यःकथायस्यसएवायंगानप्रकारमाहुः यएकईशइत्यादिपवमहतस्सनानावतारकारणा ४१

प्रेमश्रीडाम्भितपूर्वश्रीन्दतांयाशांता ९ गुडाम्बानिद्रातस्याईशोभितडोभ्जेन: ९ ध्मजनेवामेजरहरहत्मी।
धुपति: श्रीकल: ९८ मत्नु: श्रीव्रुसेनलासामक्वभिवागत किंम्नानुह्रपास्त्रता: प्रनुह्रपाश्रनिशुणास्पप
रमानेत्स्पूमवेभवेत्पादयानानुह्रपा: गुणास्त्रनोमनुष्पनाघान्वता: नुहपास्त्रेन्याय: सपिपार्ष: ९ म
वांसास्त्रनीनोमनोह्रहुणेनिधवेन्मेतिमान्य: मनु: तंमेजल्पमभ्यनेदत्त्रितृप: मत्तजेज: मादयोघातिम
यनविस्मितामः साक्षीभान्या: स्हीय: कण्ठयतिनाम्नविस्मय:कार्य: सातीदीन्धमनोहरेतितदेवाह।

प्रमादपिप्रवाहणा: कृतनामोंदिहृदया ग्रवर्णकृतसेमे: कुसमप्रेमश्रीडाम्भितेहृणा: ९
स्मितात्पत्रेनयाहमकालाग्नेभूषितं मनेतदृयुणकणभिपांपूर्णयनमस्यहं २ गुह्वर्णमाप
किंचेवशाजनयत्काङ्क्षत किंकीयमाणा:कुसमेरेजमधुपति:पापी ८ प्रश्नयुनाधीश:सत्पात ॥
नतच्चहिमरिता: नानुह्रपानुह्रपाश्चनिगुणास्त्रगुणात्मन: ९ अन्योन्यमालीतजनस्य उत्तमस्ता ५४
कचेतमा कोरवेदुगुरुस्वोणांसर्वेसृतिमनोहरा: २ हियाशनु सदेकिलाय प्रहर्षप्रातेछ
नायपकमालीदविभावमाल्मनि प्रयत्नाभ्या जनाद्रात्मनीष्ट्रतिमालितात्मविशिश्रमश ५६

चतर्षि: ४ वैश्मगोकिंलतिप्रश्रीहामममाणाघोतकंयपदकप्रवाहितीय: प्रकृष्णमालीतंस्वायश्रीक
सकुशासीदविशेषमाल्मानितिध्रुपवेनिजरूपे कलाप्रमुशुभ्रपाण्णाहोभात्सर्वनिशिमलयकल्पातस्य
ललणाजगतामात्मानिजोदनिमीलिताल्मानिमीलितानिलमममम्पतपदेनातत्वकवचन इत्येली
नरूपेणजीवेश्रुमत्त्वरूपर्थ: प्रनजीवानावलनाकयलय: तन्नाहूमामहशान्ति प्रमतीशजीवापाविप्र
तमसान्दिशान्तिलयपवजीवलयपवजीवलपहूत्यर्थ: न्हेवमहेवाहामलयातरचतिपायचावमान

वीर्यप्रभाव एव भूले मूल्यं तेन श्वाभ्यिणो बालिशानां प्रद्युम्नस्य सांबस्य ग्रंबस्य हतायाः सं हा कीरणीनां ववती
नाम्निर्जितीनां प्रादियो मात्सत्यभामादीनां तः प्रद्युम्नादयः अस्य श्लोकस्यान्वयस्तु श्लोकेनान्वयः २६ एताः ही
नमेव परं केवलं साधुशोभनं कुर्वते प्रपालं पेशलं भङ्ग्यातेऽस्य स्त्रात निरस्तशोकस्मुचितत्वयस्मा
त अतितत्याभूत मपिजानकदापि दयिनापि तिनि राक्षीत श्रासतिभिर्व्यवहारैर्यद्वा पारिजातादिपि
यवल्लाहरणैः हृदि स्पृशन् आनन्दयन् २७ एवंविधास्त्रिजागारः मस्मितेनानिरीक्षणेनाभिनन्दन्त्या।

याविर्यभूल्येन हतास्त्रयं वै प्रसन्नमयचैव प्रमालाहिन्मुक्षिणः प्रद्युम्नसांबासतादयोऽपरा
यास्ताः हताभीमवधमहद्दशः २६ एताः परंहीनमपालपेशलानिरस्तशौचवत्साधु।
कुर्वते यासां गृहानुपेत्य लोचनः पतिर्नजानयुत्यालमहिमिर्हृदिस्पृशन् २७ एवंविधा
वदनीनां सांगिरः पुरयोषितां निरीक्षितेनाभिनन्दनांस्मितेनयया हरिः २८ अनातेश
नुः पततां गाया यापमधुद्विषः परेभ्यः शंकितः तत्रेहान्मोभक्तश्च चनरागिनी २९ अपयहा
गतानश्रांति कोरवाभिरहान्तरान् सात्विवन्यहकांक्षितायोन्यायान्यनगरी प्रियेः ३१ ऊक
नागालप चालानस्थूरमनानास्यायान्मनान् ब्रह्मावतेज कहतेव मतस्यानासारसतानय ३४॥

42

हिर्यायो ३१ मधुद्विषो पितापी यायरत्ताणायत्रेहात्य्य भ्यः पात्रभयः शंकितः सत्यासुक्त हत्यस्यरथपाला।
नहत्येवं वचनरंगिनीष्टतनाभना ३२ पाडेः ऊकवपाजनातपाडवायुपिकोरवापवतान् प्रियेत्यवादिभिः
मह ३३ ऊकतेन ऊकहस्यानगीतेपवनतकमीनाविवासितः महान्निकटकदेशाध्वाल्मादकः श्रानता।
त्वा हारादेशाः मतिभक्तप्रागात्तेस्ततमाम् ३ भागवमनाकर्षितः आतवाहायस्मैः ३४॥

तमोव्याप्ताधीयं[illegible]तेन्द्रपा[illegible]नीवंतिकेवलं[illegible]तितनत[illegible]भया[illegible]ततः विशुद्ध।
[illegible]पेगा[illegible]नत[illegible]भमाही[illegible]धत्त[illegible]यंति[illegible] तत[illegible]भा[illegible]ति[illegible]
तोयया[illegible]पदं[illegible] [illegible]मं[illegible]विशिष्यते: श्रीकृ[illegible]तारे[illegible]यति[illegible]
यातिपचक्षिः २१ यघ[illegible]नमः श्रियः पतिः[illegible]नाय[illegible]कुले[illegible]यति[illegible]गति[illegible]
[illegible]तमत[illegible]णोलेमधावने[illegible]तीति [illegible]तितमाघ[illegible]तातिशय[illegible]
तितितत्रा[illegible]स्त्रवैमहा[illegible] २२ महो[illegible]तत[illegible]हारका[illegible]तियय[illegible]तस्य

[illegible]माणतमाधि[illegible]पाजीवंतितत्रैव[illegible]तत किल ध[illegible]तंस्पांयशोभवा[illegible]
[illegible] २३ महो[illegible]तमयमा[illegible]महा[illegible]तममधावने यद[illegible]
[illegible]श्रियः[illegible]नाय[illegible]चाति २४ महो[illegible]यशा[illegible]
[illegible]तितत्त्यय[illegible]सयत्नमाः २५ [illegible]नादिनेश्वरः
[illegible]तितिनाः[illegible]भगुकृतेत[illegible]पाः २६
[illegible]ताः[illegible]तयाि[illegible]ः[illegible]

[illegible]भवतीतियत[illegible]यन्त्वाः प्रजाः[illegible]गोपितेप्रेषि।
[illegible]पतिभवक्री[illegible]पतिः श्रीकृ[illegible]देव[illegible]यपति
तास्मितमेवो[illegible]लोक यदा[illegible]भपितासि[illegible]ति[illegible]नेत[illegible]लीला
[illegible]पति[illegible]महो[illegible]त[illegible]ति[illegible]भवि[illegible] यस्मि[illegible]
[illegible] २७ [illegible]नतिमेवन्नेजन्मात[illegible]चित्तः[illegible]
[illegible]यामाताः[illegible]तिमनो[illegible]पतत्पर्व[illegible]याति[illegible] २८ ॥ ॥ ॥

श्री
भाग
टी
४३

तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उपनीताः समर्पिता बलयः उपायनानि याभिः तैरपेतास्पितरस्मिन् वा देवाः समर्पयन्ति यथा रवेर्दीपमिवेति ४ पितरमर्भकाः इव सर्वसुहृदमवितारं रक्षकमुपचरितं तेषामान्वयः सुहृत्त्वेनैवावितारं न तु कामेन तत्रहेतुः परमानन्दात्मनिजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकाममिति किं स्तुवन्ति तदाह ५ नताः स्मेति विरिञ्चादिभिः सनकादयः ब्रह्मसमीपस्थाः तैश्च वन्दितं क्षेममिच्छतां परायणं न तु केवलं ब्रह्मादीनामेवापि
आत्मारामस्यापि हेतुः ५२

तत्रोपनीतबलयो रवेर्दीपमिवादृताः । आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥ ४ ॥ प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा । पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ॥ ५ ॥ नताः स्म ते नाथ सदाङ्घ्रिपङ्कजं विरिञ्चवैरिञ्च्यसुरेन्द्रवन्दितम् । परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत्परः प्रभुः ॥ ६ ॥ भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताथ सुहृत्पतिः पिता । त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ॥ ७ ॥ अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् । प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥ ८ ॥ ॥

कालो यत्र न प्रभुर्न भवेत् ६ अतः भवाय उद्भवाय नः अस्माकं त्वं भव हे विश्वभावन यतः तेन कृतार्था बभूविम विश्वजाता वयं कृतार्था भवाम अहो इति ७ अहो भवता वयं सनाथाः स्म यत् यस्मात् तव रूपं पश्येम त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनं देवानामपि दुर्लभमित्यर्थः प्रेमार्द्रं यत् स्मितं तद्युक्तं स्निग्धं निरीक्षणं यस्मिंस्तदाननं यस्मिंस्तद्रूपं सर्वसौभगं सौभाग्यं यस्मिंस्तत् अर्भकाः इव सकामाः सन्त आहुः ८ ॥ ४३

43

तत्र तत्रेति तस्मिन् देशे तत्र यैर्जनैः प्रत्युद्यतानि निवेदितानि अर्हणानि उपायनानि यस्यैवं सः सायमपरा
ह्णे पश्चाद्दिग्भागवासिभ्यो दिग्भागेभ्य आगमः गवादिभिः सूर्यो यस्य मदंकेन ततः प्रविष्टः प्रसन्न गत
स्य यः प्रतो वायव्य मातरं दीप्ते यः सायं प्रविशतीति स्मृतेः यद्वा सायंकाले ज्ञातेऽप्यादवतीयम
स्य सः पूर्वं ततः राजलाशं प्रयातः सन्न पश्चाद्दिग्भागं प्राप्य अस्मिन् वा नित्यशः ३५ ३६ इति श्री
विष्णुभक्तिप्रवीत ... आनन्दपूर्णानि विशदवेधभिः प्रका
भावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः १० आनर्तान् स्वयमानन्दपूर्णानि विशदवेधभिः प्रका

मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् आनर्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभुः ३५
तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः सायं भेजे दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा ३६ इति श्रीभा
गवते प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः १० सूतः आनर्तान् स उपव्रज्य स्वृद्धाञ्जनपदान् स्वकान् दध्मौ दरवरं ते
षां विषादं शमयन्निव १ स उच्चकाशे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा दाध्मा
यमानः करकञ्जसंपुटे यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः २ तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहं

दशमे तु ... प्रत्यर्पितैरुत्पत्तिकैः सह कलहंसेऽस्यैकादशे उत्सवः ... पाल्यस्य पुरे
प्रवेशनाविशत् स्वहृदान्तः स्वहृदा न्यायवर्णनं ... सदयोऽवादीतवान् १ दरवरः शङ्खः उच्चकाशे शुशु
भे धवलोदरोऽप्ययं स्यादिति कराः पूर्वे प्रजनस्य ... कमलमध्ये कलहंसो राजहंसो यथा स्वनाति
तद्वत् २ जगतां यद्भयं तस्य भयावहं प्रत्युपगतः प्रत्युद्गताः भर्तृदर्शने लालसा उत्कण्ठा यासां ताः ३ ॥

श्री॰ भा॰प्र॰ टी॰ ५५

मेघमायान्तं निशाम्य कृष्णवत्सदेवादयः प्रत्युज्जगामेति च तदर्थेनान्वयः १९ उल्लंघितानि महर्षिवेगो
नोद्धतानि मिलनानि शायनादीनि मल्लितानि २ मंगलायोगानेकुशलैः कृष्णरामकृमाले रामगलवृष्णा
दिष्वनयानिभिः द्विजैः अलनन्दयाभिमन्वयादः प्रणायेनस्व हनागतः साधमः सभ्रमः येषां १८ चारम॰
स्यानन्दादयश्च प्रत्युज्जगामेति लसत्कुण्डलनिभानि यानि कपोलानि तैः वदनेषु श्रीः शोभा यासां ता

हारविहारि हृद्वाणी च स्यन्दनाक्षपलेऽविभिः । मुक्तिलोकविलासोऽङ्कैर्मेवलिभिर्दीपधूपकैः ॥ १५ ॥
निशाम्य मेघमायान्तं वेणुं देवामहामना । प्रहृष्टा ग्रामवेनच्चारामच्चाहृतविक्रमः ॥ १६ ॥
प्रत्युज्जगामहर्षस्ता मानोज्ञानवन्ती मताः । प्रहृष्टवेणुकृमितशायनासनभोजनाः ॥ १७ ॥
वारयोऽद्य कृष्णस्वरामलाणा महाभगलैः । शाविद्युतिनानादवमलचोप्रणावादिताः ॥ १८ ॥
प्रत्युज्जगमुर्हर्षिताः प्रयाणाभागतमाधमा ॥ १९ ॥ वारमल्यायुतानापाष्टर्यैतदर्शनोत्सु
काः लसत्कुण्डलनिभानिकपोलाः वदनाश्रियः ॥ २० ॥ नतेकलटगोधर्वाः सूतमागधव
न्दिनः गायन्ति वोऽतमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥ २१ ॥ भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनुव
र्तिना यथाविधुपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे ॥ २२ ॥

वारमुख्या नर्तकादेवैश्याः २ सूतादयो वारीकाः मोक्षाभागधादेशमकाः वंदिनस्तवमलम्बकाः
प्रत्युपसमदृश्या स्वयः नवयसाभिनयवन्नानवमृतालाघवमारणानित्यनोन्नर्तकाः गन्धर्वा गायाः
कालस्वर्वैणयति च तिव्रकाशस्यान्वयः प्रद्युतानि चेति हितीयचकाररसवदितस्यान्वयः २१
यथाविधि ये मद्वादयश्वाविनतैः नयासमागसैहनासर्वेषामानेहतनवानित्यर्थः तत्राह महेति २२ ५५

यर्हि यदा भोग्यं भुक्ता त्वं भोभव त्विति पाठेन स्पन्नादेशस्त्री प्रस्थानन्ताहन्त प्रथम तावत् प्रपद्य यत्र गोष्ठे
त्वष्टः कुरून् हस्तिनापुरं साधुतम सुपुत्र्या तच्च तदा तु विविना प्राप्य मातह्याया यया पवते वनं तदी
यानां प्रस्थाकमपि त्वयंः ५ इति च एव विधा पुरुष्या शोभारिता वाचः स्थापन हस्तामालक वलो
कनेता नयष्ट कुवल्गा मुख्या मा विशात् ६ तां पुरीं वितायति पवर्भिः सौधिति स्वनल्प वले मधुभोज
जो दिमिते मारति ता ११ सर्वेषु तन्तु सर्व क्षिमवाः पुष्पादेसपदो यथा तेषु गाम हृता लताप्र

यत्र सुमालाय समाश्रो ... मधुत्वाय मम्रुहि हृत्तया तत्राहुकोदिम्ययमः त
गाभवद्वीविना तामिविनक्ता वा स्तुत ५ इति वा दीरिता वाचः प्रज्ञाना भक्त वत्सलः स्वा
एवानानु रूह हस्ता वितत व्याविपाश्री ६ मधुभोजदसाही हेजकुराधकहास्तिः स्वात्मा
तल्पवलये मानाना भोगावतीमिव ११ सर्वेर्मर्वैर्विभवप्राप हृत्तलताश्रम उद्यानोपवना
नामैधतपुमाकराश्रिय १२ सोऽध्यहासन्नाले कुतकोत्कताराम विचरनपताग्रोन्तःपुते
हृतातयां १३ संस्कारोत्तिमहामार्गरथ्यापणकचत्वरा सिक्तागंधजलैन्मा फलपुष्पाक्षताकु

मालताने दपान्नयषु तेहृयानादिभिर्हृताः पक्वकुनः मारंभितैः श्रीन्त्रो भायस्तांता उद्यानं फलम
धानेउपविनपुष्पप्रशीन मत्राराम कोलायौवने १४ तामुपहृस्हारे हारष्ट हृत्स्यहावेकतानेकानकेलो
त्सवेनतोरणानि यस्यास्तत्तोहितविह्नाधजाः जयमंह पताकेताः पताकाः चित्रान्नाधजपताकानाम्
ग्रेतेः प्रतिहतनत्वातपः यस्या १५ सम्मार्जिताानिभिः मार्तिरत्नस्ता तिमहामागादीतियस्यामहामार्गे
राजमार्ग रथ्याप्रतनवलार्गः प्रापणाकामापपरीछपः चत्वराणि ग्रभानानि पत्ना हितिहर्मा प्रकीर्णं

श्री० भा० प्र० टी० ४५

देवकीप्रमुखा सप्तववंदे इति मातृस्तोर्ध्यो विशेषणात् पुनः अयं संतं प्रष्टा पितुर्वसुदेवस्य भार्यामातृत्वाल
लात्त्रमरुहता पर्व २८ सहस्राणि च षोडशेति चक्रवर्तित्वं ग्रंथानाधिकानीति ज्ञेयं ३० प्रोष्यदेशांतरे उ
षित्वा आगतं गृहानागतं विलोक्य संजातो मनसि महोत्सवो यासां ताः आसनात् सहसा आशयात् ततः करणाद्वेत्
स्थुः आशयात् अंतःकरणात् वा ध्यानमपि नाम सह हनत्यर्थः व्रीडितानि
लोचनानि आननानि च यासां ताः प्रोषितस्य पत्युरागमने व्रीडितलोचना मुखावगुंठनात् व्रीडिताननाः साकं व्र
तैरिति हास्यक्रीडावर्जनादिनियमान् विमोच्य तत्स्वधृतव्रतात् यथोचितस्य रीतिवाव्रतानि यानि तत्संकोचकानि।

प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः समातृभिः ववंदे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखा मुदा २८ ताः
७ पुत्रमंकमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः २९ अ
थाविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमं प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ३० प
त्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनोमहोत्सवाः उत्तस्थुरारात्सहसासना
शयात्साकं व्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ३१ तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मना दुरंतभावाः प
रिरेभिरे पतिं निरुद्धमप्यास्रवदंबु नेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात् ३२ ॥

क्रीडांशरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं हासं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृकेति ३१ आयांतं पतिं दृष्ट्वा
नात्पूर्वं मानसालिंगनमाहुः परिरेभिरे ततो दृष्टिभिरिंद्रियैः ततः समीपमागतमात्मजैः पुत्रैर्व्याजीभूतैरालिंगनं
एवं सभायायास्यां रहस्यं आलिंगितवत्य इत्यर्थः तत्र हेतुः दुरंतभावाः दुरंतो भावोऽभिप्रायो यासां तदा च ता सा च नेत्रा
योर्निरुद्धमपि अंबु आस्रवत् वैक्लव्यात् हे वत्स शौनक सर्वदा ईषत् स्नेहनाव गतप्रवेशेऽपि यहान्या विलज्जतीनां हे भृगुवर्य।

45

४५

प्रह्वत्वं शिरसा नतिः प्रभिवादनं वाचा नतिः प्राग्यास्यामधं पदं तदास्य पादान्तिकं प्राप्य वैरे भीरु बलानेक्षमा
नेकृता वान् शिरोनतिवाङ्मुलिवचिति ११ अन्ये रूपरं हि शिशु १२ तस्यतत्तोमहान्तत्सेवायातोता १३
यथास्मात्तानित्यमदा प्रभुं तत्तदीनं तमाणानामपि दृष्ट्वा नेवं नत्यमिति प्रत्त प्राकृतङ्ग १४ कथंभूतस्य
यः पाभायाधासूयानं गं रयस्यतं पतद्देवाभिनये नेत्याह श्रियः लक्ष्म्या निवासाय प्रभवतः यस्यसत्त्वस
वमाणिनाद्दृशा सोद्यामृतपालानायपात्रे यस्यवाहूंवो लोकपालानां निवासारं गायतीति सारंगाभ

प्रह्वाभिवादनाद्येकं तस्य शोभितेनातोः प्राग्यास्यवास्यपादेभ्यो वरेण्याभिमतैर्विधः ११
स्यपृथगुरुभिर्विभैः मदार्थं स्थविरैरपि प्रातीभिपुंज्यमानोस्य वेदांभस्या विशान्तरी १३ भुज
मारायातेके सहास्तकायाः कुलाश्रियः दृष्ट्वापानकङ्कविमदीतणामहास्मवा १४ नित्य =
सारं प्रतीनोंश्रलोपसंदृश्यमायाः श्रियाधामा गाम सद्भुत १५ श्रियोनिवा ५ पंथ
४ है निःश्रीमाणानामायसा पिहाब्दकोलमा नतिन्तिंदिहृष्टः श्रियोधामासूर्यमच्युत १६ सितातपत्रसु
सोयस्मात्पानपात्रमाखेदृशा लोकवालोकपालानां सातणामापदाभ्रज १७ सितातपत्रम्
ज्ञेनेकपस्कृतः प्रकृतनवर्षेः सविग्धितपाशे पिशावासावनमालयाविभावतोयथाकोडुपचायर्वैः

सितेवातपत्रेव्यजने
ताः तेषां पस्पलक्ष्मीजंनिकामः तातेवीतमापालोदृश्यायतिष्ठ वैगालयः १९
पस्कृतः मोदितः प्रकृं कोटुपसूतनत्तमहितः चतुष्कोपसदधलंरूवेदधुतवितृजनेजः तेरकेकेर
स्यापमानेनतत्त्वातोप्रसूहंद्धः चक्रः परिभ्रमहत्तमंडलाक्रान्तोः चामरव्यजनेयाः तापवनमाल
यासिद्धुनेजः पिशावासतः प्रभुत्तापमेरा यदिदनत्तस्यापरित्ततुदितयमभ्याते चन्द्रोमवेतालतत्त्वाणि
मध्यचक्रिताततचापदृशाहिरचासेयुत्तेजा यदिभवेत्तर्हि मन्त्रनोयथाभातितथाहरिर्वभातिवित्तस्यः २२

श्री भा॰ प्र॰ टी॰ ११

तं श्रीकृष्णमयं प्राकृतो लोक आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन संगिनं मन्यते तत्र हेतुः व्यापृण्वानं व्याप्रिय
माणं यतोयमबुधः अतत्त्वज्ञः तत्स्वप्रत्तायामैश्वर्यलक्षणमाह एतदिति ३७ ईशस्येशनमैश्वर्यं तदेवा
ह तदेवाह प्रकृतिस्थोपि तस्या गुणैः सुखदुःखादिभिः सदात्मस्थैर्न युज्यत इति यत् यथात्मस्थैर्ज्ञानानंदादिभि
र्नात्माश्रयापि बुद्धिर्युज्यते तद्वत् यद्वा एवं मोहश्रांतो वा आत्मस्थैर्ज्ञानानंदादिभिः स्वात्मप्रकाशादिभिर्यथा बुद्धि
र्युज्यते इति एवं वा आत्मसदा आत्मा देहः तत्रस्थैर्गुणैः तदाश्रया बुद्धिः न दृश्यादि जीवो युज्यते इति एवं प्रकृति

48

तमयं मन्यते लोको ह्यसंगमपि संगिनं आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं
यतोबुधः ३७ एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैः न युज्यते सदात्म
स्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ३८ तं मेनिरे बला मूढाः स्त्रैणं चानुव्रतं रहः अ
प्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कं
धे एकादशोध्यायः त ॥ ॥ ॥ ॥

स्थोपि तद्गुणैर्न युज्यत इति यत् एतदीशानमीशस्येति तत्सत्योपि तन्मायाप्रताने नज्ञानेनेत्याह ३८ तं मेनिरे ११
मात्मवशात्पक्षीतेन अनुव्रतं अनुगतं मेनिरे भर्तुः अप्रमाणविदः प्रमाणानामियत्तामहिमानमजानंत्यः यथा अस्य ११
तेः ईश्वरं तत्त्वं जनोमतयः अहंकारेण यथा स्वाधीनस्वधर्मया तानि मन्यते तेतद्वत् यदा यथा तासां मतयः स्व ६९
स्वतानात्यानमीश्वरं ह्नोणादिरूपं मेनिरे तद्वत् ३९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कंधे एकादशोध्यायः

पार्श्वगतः समीपस्थः तथापि स्वहोगतः एकान्ते प्रवर्तमानः पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेवात्र कैश्चनाप्यमाणः
काचिदमेततेति चलाचलस्वभावोपि श्रीनेत्रहारिति स्फुरन् श्रीकृष्णचरितमित्याह एवमिति द्वाभ्यां २४ दि
भोगायतनस्य येषां प्रलोहितांशुभिः कृत्वा प्रतिहतस्य भवतः प्रकृतितेजः प्रभावो येषां सततावाङ्मुखेण ना
मन्यानां सत्त्वेषु नानाप्रसन्नविधायिनिश्चयादाहृतेन यथाप्रतापात्मितत्तत्त्वं अथ लोहितमत्रकृतस्य उत्तमश्री
कण्ठस्य नन्दिवल्लीसमागाढैर्भिः समाकृतैर्मतो ते कथं भवाननवतीर्णः स्वरूपमिति तत्राह उद्दामनीति द्वाभ्यां २५

यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यासि गुणं नवं नवं पदे पदे काचिदमेततत्तत्तद्वा।
चलापि यत्र श्रीनेत्रहारितकृद्धिं वितत २४ एवं नृपालोहितभावजन्मनामतोहितांशुभिः प्रति
हतेतजसां विधायवेद्यमनो यथा नलस्मिग्धावधनामरतानितांशुभिः अथ मरुघनरलो।
कोपिनवतीर्णः स्वमायया। रमेश्वरनलकूटस्याभगवान्मानाकृता यथा २५ उद्दामभाव
निम्नतामलवल्लद्दामलोलावल्लोकानिहतामदनापिपासो समम्यचापम
उद्दामममलोत्तमात्वायस्थितिविमोचितकृद्धकेनगाकुः २६ ॥

यासां समुद्दामोत्तमांभीतिभोगभावोभिमायः तस्यापिमृगनः स्वचकोमलावल्लाः कन्दर्पोद्दामोत्सवावलोक।
स्फुरितसमासः नाभ्यांनिहतास्य मदन श्रीमहादेवापि समलक्ष्यतलज्जयाचापपिनाकमजहात प्रपश्यान
हतः ताडितामदलोपि जगाद्विजयसमस्तानितिकृत्यतामहः सन् चापपतलेन यासजहात सप्रमहान्
माः कामविजयिनोपि मदप्रभावायाः स्त्रियोविलासं यद्दामगवतामाहितो स्मरणमाहेशापि माहि
नमदवपताश्चमात्हविलासापवातितस्यापि लाकुरकैः कर्पूरविभ्रमेयस्मादृपमनः लोभायितेनशाकुः २६

श्री
भा॰प्र॰
टी॰ ध्रु॰

प्रकटे स्ववर्णे स्फुरद् मौलिर्यस्यास्तीति तं मौलिनमिति श्रीत्यादिभ्य स्वेतिति मन्वयः सुपर्णं अमनि मंडवं हय पते इति
दर्शनं रूपं यस्य तं दिवं समं तं दिहं ध्यात्सवीयेत ति यथा मंभिति च पदाभ्यां विग्रहः श्रितमेघोपमा स्फुचिता अच्युतम
विकारं ८ नमत्राहो नीलां पकाचनं नं मेघं ड्वले यस्य द्भुत जाते मंडंभा इत्यादि नेत्रं अहो मम कस्यापि
गर्भस्यादिर्यो इति भावः ४ गोपतिः सूर्यः तेनाहं हिम ९ अन्नं तेजः विधमं तेविनाशयन्तं सन्निकृष्टं समीप
दर्पणं दृष्ट्वा च एवं विधो गर्भगतो बालकसौ इति पर्यन्तं नविनं किं नवान् अमेयात्मा कथं तदिक्षुतवान्

सं ग्रहुमायम म लेस्फुरत्स्वरद मौलिनं अपीमदर्पणं यथामेत डिहासमम च्युतं ८ श्रीमहीधैव
तेनाहन्नमसकां वनं दुकुले त्तनजादंगदापाशिमालनः सर्वतो दिश ९ परिभ्रमं तमस्काभोग्रा
मयंतगतामङ्गः अन्नतेजः स्वगदयानीहारमिव गोपति १० विधमं त सन्निकर्षं पर्यन्तकरम्य
मो विधूयन्तं ददर्श यान्ना भगवान्नमेष्वविभुः ११ श्रीचनो दशमास्य स्वनवेवातदं र्थ हति ततः
सर्वगुणोदर्कं सानन्दं स्व ग्रहोदये जातेन पार्थवः पारोध्वंयः पांडुर्विजाता तस्यमीनमनाराजा
विग्रेधौम्यकृपादिभिः १२ जातकं कारयामास वाचयित्वा च मंगलं हिरण्यं गो महीग्रामाह्वक

निति स्वविनम्रं रूपः प्रमंगो पापयमीति धर्मं ग्रपृथमं न्तको व्यापकस्य ११ दशमस्य मासपरिच्छेदस्य तस्य पूर्ण
तः तत्रैव तद्वेन ब्राह्मणः यः यतो विभुः सर्वगतः १२ उदर्कं उत्तरं सर्वगुणानां मङ्गलानामधिकस्य चकेलनाम
महोत्सवं नन्दलेवें नैऋहे सहितानां मुख्यग्रहाणामुदयो यस्मिन् जगतजातः १३ जातकं जातकर्म मंगलं १४
वाचनं कृत्वा नृपाः यावन्नाभिच्छेदनं तावन्नामीतमृतक किन्तु नालनं पश्चात् सूतकं तदा विधीयते इति वचना
न् ततः स्वर्णमादानं स्वसमीपमनागत्यामा नापाम जातीयं पुत्रोत्पत्तिप्रयाणकाले पुत्रे जाते न्यूनो यात दद्याद्भवति वा

विनियानुष्ठ [illegible] ॥५॥

पुरोक्तं युक्तमंगायद्रौणिदग्धाद्विनिस्तारात्। द्वादशोऽत्र तदेवाह स्वपीतिर्जन्मवर्णनं॥ परीक्षितो युधिष्ठिरे रा-
ज्यकर्मविलापने स्वस्याश्वत्थाम्नाद्युपपाण्डवत्स्यकृष्णलकर्णोदय इति प्रतिज्ञातस्य पाण्डवानां राज्यस्थितिस्था-
नात्तमप्ययं समसमसाध्याय माहात्म्यं निरूपितं इदानीं मोपाक्षातिकमनुक्रान्तपूर्वकं पृच्छति अश्वत्थाम्ने-
ति उपसृष्टेन विसृष्टेन तस्य जन्मकर्मादि ब्रह्मास्त्रतेजसा नष्टः १ सप्रतीतिं तत्पर्यन्तं यदि त्वं पृच्छ्यते न ज्ञा-
त्वा तत्प्रत्यामीत्याह यदि त्वं यदि मन्यसे प्रश्नेन प्रसन्नतां हि ब्रूहीति यस्य ज्ञानमदात् शुक इति अवान्तरकथा।

शौनक उवाच। अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा। उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवि
तः पुनः॥१ तदिदं श्रोतुमिच्छामो गदितुं यदि मन्यसे। ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदात्
शुकः॥२ सूत उवाच। अपीपलद्धर्मराजः पितृवद्रञ्जयन्प्रजाः। निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्ण
पादानुसेवया॥३ सम्पदः क्रतवो लोका महिषी भ्रातरो मही। जम्बूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदि
वं गतः॥४ किं ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुन्दमनसो द्विजाः। अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेत
रे॥५ मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दन। ददर्श पुरुषं कञ्चिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा॥६॥ ॥

कृष्णपादौ सर्वकामनिःस्पृहस्यापि तस्य श्रीकृष्णस्य तस्मादनुग्रहादाहुतेः सम जनीति यस्तं तस्य पुपितस्य श्रीकृ-
ष्णभक्त्या एकमात्रप्रीतिपल्लवितेति त्रिभिः ३ पितृवदपीपलत् पालयामास निःस्पृहत्वे हेतुः कृष्णपाद-
ति ४ क्रतवस्तु पारितोला लोकास्तु तत्सम्पदादयः कामादयः विषया सुरस्पार्हाः स्वर्गाणां स्पृहणीयाः
हे द्विजा तास्ते मुदं प्रीतिं किमधिजह्रुः न जह्रुरित्यर्थः यत्र हेतुः मुकुन्दमनस इति मुकुन्दे एव मनो यस्य
तिर्यथा भुक्तस्य नान्नेन मनसः इतरे स्रक्चन्दनाद्याः न कुर्वन्ति तद्वत् अस्त्रतेजसा दह्यमान इति ५ गर्भेप

८५

श्री भा॰ प्र टी॰ ९८ पितामहसेव प्रसादेन नमः साम्ये प्रसादे रमाश्रयो हरिः २४ सर्वैः सद्गुणमाहात्म्यैः तस्मिन् श्रीकृष्णे तल्यः २५
धृत्या धैर्येण समन्नप्रह्रादो ग्रहो भिनिवेशो यस्य आहर्ता २६ जनमेजयादीनां भविष्यत्कं २७ द्विजपुत्रेणाभिरितान
तक्षकादात्मनो मृत्युं समुपश्रुत्य हरेः पदं प्रपत्स्यते भजिष्यति २८ ततस्तु जिज्ञासितमात्मनो याथात्म्यं येन सः ३

पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः आश्रयः सर्वदेहानां यथा देवो रमापतिः २४ सर्वसद्गुण
माहात्म्यैरेष कृष्णमनुव्रतः रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः २५ धृत्या बलिसमः कृष्णे प्र
ह्राद इव सद्ग्रहः आहर्तैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः २६ राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथ
गामिनां निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् २७ तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जिता
त् प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः २८ जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो मुनेर्व्याससुतादसौ हि
त्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाकुतोभयं २९ इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः लब्धापचि
तयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् ३० स एष लोके विख्यातः परीक्षिदिति यः प्रभुः पूर्वं दृष्टम
नुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह ३१ ॥

देहातीवं गंगायां हित्वा अकुतोभयं पदं यास्यति २९ लब्धा उपचितिः पूजा यैः परीक्षिदिति नाम निर्वक्ति स एव इति
३० य यस्मात् प्रभुः समर्थः सन् गर्भे दृष्टं पुरुषमनुध्यायन् इह दृश्यमानेषु नरेषु मध्ये सर्वं मयिनं परीक्षे ९८
त अयमसौ भवेदिति निश्चिनोवा इति विचारयेदतः परीक्षिदिति ख्यातः पूर्वं दृष्टमिति वा पाठः ३१ ॥

48

हेपोरवर्षभकृत्तणांकृतवंणानां सुलोकदेयस्मिन्प्रजातेतो १९ देवेन कथंभूतेनाभतियानेनदुर्निवारेणासंख्या
नाणामपेषुधिगतेवः अनुग्रहार्थाय यस्मात्प्रभवतपोलेन श्रीविष्णुनातातोद्दतः तस्माल्लोकेविश्रुतस्तह
तिनाम्नाभविष्यति महाभगवतस्यगुणोऽस्यमहान्भविष्यति नामभेदेरतितेराजानेत्रालक्षणाकृतुरितिव
याणामन्वयः १७ श्रीमहान्महाभागवतश्चाष्टोभविष्यतीत्युक्तेदृष्टोराजाहिजान्प्रच्छतीदं १८ अपिस्विन
त्साधुवादेनयस्मात्सात्मकीत्याप्रवर्तितोभविष्यतीतिपूर्वस्यवान्यपरमतषंग हेसत्तमाः साधवर्याः वणाभ

भ॰ पि॰ ४४

तमस्तुब्राह्मणात्सष्टाराजानंप्रमस्ययाचितं एष्यस्मिन्प्रजातेनोऊत्तृणांपोरवर्षभ १९ दैवेनाप्रति
मानेनमुक्तोसंख्यात्मपेषुधि यातोवोनुग्रहार्थायविष्णुनाप्रभविष्णुना १७ तस्मान्नाम्नाविश्रुतस्तः
तिलोकेभूरयुवः भविष्यतिनसंदेहोमहाभागवतोमहान् १८ श्रीयुधिष्ठिरउवाच अपस्वेषवषा
नराजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः अन्ववर्तितनासिध्यथासाधुवादेनसत्तमाः १९ ब्राह्मणाऊचुः
पार्थप्रजाविनाताताद्विष्वाकुरिवमानवः ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा २० एषदा
ददातानाणरण्यश्चयथाह्युशीनरःशिबिः यशोवितनितास्वानांदौष्यंतिरिवयज्वनां २१ धन्विनाम
ग्रणीरेषतुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः हुताशइवदुर्धर्षःसमुद्रइवदुस्तरः २२ मृगेंद्रइवविक्रांतोनिषेव्योहिम

वान् १९ प्रजानामविताराजककः मानवोमनोः पुत्रः ब्राह्मणेषुहितनाम सत्यप्रतिज्ञः श्रीरामोयथा २० उशीनरदी
णाधिपतिः शिबिः येनकपोतरक्षणार्थं स्वमांसंदत्तं यशोविस्तारयिता यज्वनां यजमानानां दौष्यंतिर्भरत इव
वनऽइव २१ अर्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोः २२ हिमवानिवसततंनिषेव्यः अनन्यगतिकत्वेन वसुदेव इति
तः ब्रह्मानाः सौम्यमाना पितरौ इव सविशः २३ ॥

श्री
भा॰ प्र
टी॰ ४९

यावतः कर्मयोगाञ्चनादि विषयाम्नस्तान्स्यमेकृतवान्काषारवस्यमैत्रेयस्यपुत्रः पञ्चविंशवर्षः सन्ताप्यतान
मात्रेणगोविंदज्ञानेकभक्तिःकृतार्थःसन्तेभ्यःसम्यक्प्रयुक्तमतेनःपरनेविजितामितवान् ३ ततःसञ्जयः
शारद्वतःकृपः ३ कृपीद्रोणभार्याजातमयातानिभायांस्यन्याम्बस्त्रियः ४ प्राणानवदानेऊतास्मिन्नकोदिदा

यावतःकृतवान्यस्यानन्तनाकोणारवाग्रतः ज्ञातकेभक्तिगोविंदनेभ्यःचोपदधामह २ तेवेधुमा
मानेदष्ट्राधर्मपुत्रःसहानुजः धृतराष्ट्रोयुयुत्सुश्चसूतःशारद्वतःपृथा ३ गान्धारीद्रौपदीब्रह्म
न्सुभद्राचोत्तराकृपी अन्याश्चजामयःपाण्डोर्ज्ञातयःससुतास्त्रियः ४ सद्यइवतः प्रहर्षेणप्राणान
तन्वइवागते अभिसंगम्यविधिवत्परिष्वंगाभिवादनैः ५ ममञ्जुःप्रेमबाष्पौघैर्विरहौत्कण्ठ्यकातराः
राजातमर्हयाञ्चक्रेकृतासनपरिग्रहं ६ तंभुक्तवन्तमासीनविश्रान्तंसुखमासने प्रश्रयावनतो
राजाप्राहतेषांचश्रृण्वतां ७ युधिष्ठिरउवाच अपिस्मरथनोयुष्मत्पक्षच्छायासमेधितान्
विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचितायत्समातृकाः ८ कयावृत्त्यावर्तितंवश्चरद्भिःक्षितिमण्डलं
तीर्थानिक्षेत्रमुख्यानिसेवितानीहभूतले ९

शात्याणोमन्त्रेश्वनितनवःकथंयादयोनिःस्पृष्टोभवतिपुनस्तस्मिन्नाविभ्रतेसतियच्छोत्रिष्ठेतितद्वत् ५ विर
हतो यदोत्कदर्शनकातरा विवशाः ७ यत्वणोपपत्यानियच्छातिस्नेहेवपत्नछायययावर्धयति तद्वयुष्म
त्पक्षपातच्छायासमेधितानस्मान्किंस्मरथसमेधितत्वमेवाह विपद्गणाद्यस्मान्मोचितास्मः ८ कयावृत्त्या
वर्तितंदेहवृत्तिःकृताकानितानितीर्थानिमेवधितेत्वमेवाहतानीतिभवद्भिःतीर्थाटनेचनस्वार्थःकृतेकिंतत्तीर्था

यैः ८ [illegible] ॥ ४ ॥

शुक्ले शुक्लपक्षे नरैः पुष्यमाणः उडुपः यथा काष्ठाभिः पंचदशकलाभिः आपूर्यमाणो वर्धते एवं पितृभिः पितृव्यादि
भिः चतसृभिः कलाभिरापूर्यमाणो ववृधे ३२ पूर्वं यमकृष्णो ज्ञानं च मेधा त्वाव सर्वे समप्रकारं कथयति
ज्ञातिद्रोहस्य हानेच्छया यक्ष्यमाणः करदण्डयोरन्यत्र ताभ्यां विना न लब्धधनः दध्यौ चिन्तयामास करदण्डस्य प्रजा

स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोन्वहं ३२ यक्ष्यमा
णोश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया राजा लब्धधनो दध्यौ नान्यत्र करदण्डयोः ३३ तदभिप्रेतमालक्ष्य
भ्रातरोच्युतचोदिताः धनं प्रहीणमाजह्रुरुदीच्यां दिशि भूरिशः ३४ तेन संभृतसंभारो धर्मपुत्रो यु
धिष्ठिरः वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतोयजत्समयजद्धरिं ३५ आहूतो भगवान्राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृ
पं उवास कतिचिन्मासान्सुहृदां प्रीतिकाम्यया ३६ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया सहबन्धुभिः
ययौ द्वारवतीं ब्रह्मन्सार्जुनो यदुभिर्वृतः ३७ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे द्वादशोध्यायः १२ सूत उ
वाच विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिं ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरं तयावाप्तविवित्सितः १ ॥

न भवति अतः प्रहीणं मरुत्तयज्ञशेषं सुवर्णपात्रादिकमानीतवन्तः तेन संभृतः संभारः संपादित
यज्ञोपकरणः भीतो ज्ञातिद्रोहात् ३३ पूर्वटीका ३४ पूर्वटीका ३५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे द्वादशोध्यायः १२
निर्गमाद्धृतराष्ट्रस्य विदुरोक्त्या त्रयोदशे उक्तः पौत्राभिषेकेन च राज्ञो महोदयः इदानीं परीक्षितः कलिनिग्रहा
दीनि कर्माणि कथयिष्यन् विदुरागमनेन धृतराष्ट्रप्रस्थानं ततो गान्धारीसहितस्य ततः पाण्डवप्रस्थानं चानुरूपयति
त्रिभिरध्यायैः गतिं हरिं तया आत्मगत्या अवाप्तं विवित्सितं ज्ञातुमिष्टं सर्वं येन तदेवाह १ ॥

50

जलेयर्थे वंशधरे १५ नदीहया गृहव्यापारेण प्रमत्तानामित्यन्वयः अत्यक्रामत् प्राप्त इत्यर्थः कोन्तः अहूतानाम
भवद्विस्पर्थः १६ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा तत्प्रतीकारः क्रियतां किं निर्गमनेनेत्याह प्रतिक्रियेति १८ सर्वेषामिति का
लेवंनेषामधीन्यर्थः कथं परवालिवियोगाः सोढव्याः शोको न ग्राह्य इति १९ येन कालेनाभिपन्नअभि

पृथिवीशैलनगरसोलग्नापो देजलेयर्थे भानभिलोकयालाभे मुमुदे परमामुदा १६ एवं गृ
हेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः १७ विदुरस्तदभि
प्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतं १८ प्रतिक्रिया न यस्येह कुत
श्चित्कर्हिचित्प्रभो स एष भगवान्कालः सर्वेषां नः समागतः १९ येन चैवाभिपन्नोयं प्राणैः प्रि
यतमैरपि जनः सद्यो विमुच्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः २० पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विग
तं वयः आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे २१ अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान्
भीमापवर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् २२ अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः हृतं
क्षेत्रं धनं येषां तद्दत्तैरसुभिः कियत् २३ तस्यापि तव देहोयं कृपणस्य जिजीविषोः परैत्य
निच्छतो जीर्णो जरया

ग्रस्तो जरावस्थां न माप्तिरेनत्यमिति तद्दर्शाय वैराग्यमुत्पादयति पितृभ्रात्रेति
समभिः २० आत्मा देहश्च २१ येन पुत्रा हताः तेन भीमेन दत्तं पिण्डं गृहपालः श्वा

रामायम्

५१ २

मन्निनननसंपर्कात्‌ः सौर्यातिमलिनानिनायेनेसंतःप्रनःस्वयंनीर्यौऊर्वेतिसातेमनःतत्रस्थेननस्मो
नस्येनेति ९ अपिकिंस्वलमासनेसवद्विक्रापिहत्रायक्रनावा ॥ यइत्युक्तगावावर्णमेलत्तणमाह नेनि
तिश्रयस्कृततमनुपदिश्नन्ननुप्रश्नेसौकणमनुमदिशन्ननतसोस्तुहःकिंनुयममानतूयेणसीनत्राकें
कारणायमेवाग्रागतेमनकाहेउपरश्रन्यपेतायामाह्नग्रविभ्रदिति १५ अविभ्रहृतवानिनयःमोडग्रस

गृहीसितिः अपिस्मरणनोत्रुमनस्यतत्काणसमेयिलान विपन्नगाद्विश्रमार्दसोविनायस्मो
त्ककाः ९ केयाहृयावर्तिमेवात्वरद्भिःतितिमेक्रतम नोयोतिहेत्रमुख्यानेसौविनानोहू
मामते ॥ यस्कृतोपर्मस्वद्रहनत्वदेमत्रमवर्णोयत पयाभूत्वेद्विक्रमणोविनापङ्क्ता
लत्तयं १२ ननविप्रियंकुर्विपहेनराणांतथमनुपस्थिते नाहेदयन्मकहाणेङ्गविनान्दहम
त्वमः १३ केलिकालमत्रमावात्सोत्सकृतोदेवनस्थत्वे अानन्येपत्रस्थप्रेयत्कृत्वेषां
प्रीतिमावहृत १४ अविभ्रदयंमाहेडंयथावदत्रकातिग्रु यवहृयात्मृहनशापाद्वेषणोनय
मः १५

शापात्ककचिद्गुरोशनवथावेनेराताव कर्मांत्कुम्पमेतरस्मरतःसमीपेनात्तेमाप्यतेनसहनः
कस्मानीयरानेतिनेयनतात्कृत्यात्नन्माहेमयामाह्नःतवोरानातम्पुर्विनानामलाहवनायेत्र
माहयामाम ततोम्यनिधर्मगत्वाऊपिवाचकस्मादहमलस्थारोपितइति तेनोक्तवाक्येशल
गाविपस्नौढिनवानितिनन्क्रन्तामेडव्यःनेयाघ्रापवाल्पेःज्ञानतोमेमहांतेदेदयतःकारितवा

श्री भाग प्र टी ५१

कृतमैत्रो मित्रं देवनं ... विदुरसतराष्ट्रौ ३० हे गावल्गणे गवल्गणसुत।
संजय अकृतप्रज्ञे मंदमतौ शमलं मदपराधं आशंसमान आशंकमानो भार्यया सह ... ताते।
नः स्थानान्निर्गता वित्याह ३२ कृपया स्नेहवैक्लव्यात् चातिपीडितो आत्मेश्वरं ... अचक्षाणो अपश्यन्

अजातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्निर्विप्रान्नत्वा तिलगोभूमिरुक्मैः गृहं प्रविष्टो गुरुवंदनाय न।
चापश्यत्पितरौ सौबलीं च ३१ तत्र संजयमासीनं पप्रच्छोद्विग्नमानसः गावल्गणे क्व न
स्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः अंबा वा हतपुत्रार्ता पितृव्यः क्व गतः सुहृत् ३२ अपि मय्यकृ
तप्रज्ञे हतबंधुः स भार्यया आशंसमानः शमलं गंगायां दुःखितोऽपतत् ३३ पितर्युपरते पां
डौ सर्वान्नः सुहृदः शिशून् अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क्व गतावितः ३४ सूत उवाच
कृपया स्नेहवैक्लव्यात्सूतो विरहकर्शितः आत्मेश्वरमचक्षाणो न प्रत्याहातिपीडितः ३५
विमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां विष्टभ्यात्मानमात्मना अजातशत्रुं प्रत्यूचे प्रभोः पादावनुस्म
रन् ३६ संजयः नाहं वेद व्यवसितं पित्रोर्वः कुरुनंदन गांधार्या वा
महाबाहो मुषितोऽस्मि महात्मभिः ३७ ॥

हात्मभिर्वंचितः सूतः संजयो न प्रत्याह ... ३७ आत्मानात् ... आत्मानमेव विष्टभ्य धैर्येण ... ३८ प्रभोः श्रीकृष्णस्य ... गांधार्या वा व्यवसितं निश्चितं यतो मुषितो वंचितोऽस्मि ... कालशोकाद्यति

51

ह नु ... ५१

विसृष्टिमः गाविशेषं चहृष्टिनाद्युव मनाः नदृदैव नाद्रिभिः लवैर्वस्नैभिः किंयन्ना योजनैर्नकिंचिदेत
र्यः २४ नस्या पिपवैदेत्य मन भव नोषि पर्गीपैत्लीप लेनात स्वा पे पृशो पमोदि सूलं मृकृवेयनः ताका
भिमानः कृयत इति प्रविशन्नान्तमर्धाः स्वपीरः प्रामकृश्ल सस्य पंहृतेव कृकि प्रामेः नोनम स्तुतनः
प्रोगेव प्रतीकाराः स्वकान्त स्वनपवपानः पेरोपदेपालेवान नन रोगात मोनाभूः २५ अतः इदानीं पीरोम
वेनात्हृप्रयेति २६ प्रवेशपर्वोचोतनमधपरन यौ शुगानवपेर्व इष्पादीनतविक र्पतिप्रान्छिन्नतीतिनया

गनस्वार्थमिमं देहं विरज्नेतमप्रमन्नवैपन्नः प्रवित्नातगतिर्विषानत्वेधीः उदासतः २५ यःस्व
कामरतोदेहं नात्मीमेदैवप्रान्मवात् लोकेवनाहृर्णोशेमाद्रनेमनरोतमः २६ प्राप्यो
दीचीं दिशं पाल्लैहैरन्नातगतिर्भवान् स्वतोवाकारपशः कालः पुंसो पणविकर्षणः २
एवं गन्नाति क्रूरपात्वमेनमप्रस्ताग्रस्ते पिनोक्षाजमीढः भिन्नालेष्ठ नेहृपापाशानुदिशो
निमश्चाकामघ्रान्तरेहृषेनाथा २८ प्राविम्यांनेस्नहबलस्पपत्नीपतिव्रतानान्तनगाममनाधी

प्राजमीढः अजमीढवैशजः प्रज्ञावन्तरं यथयवंतोपितःमत् प्रदेशेमनोदायोजाग्रासंदर्शी
र्शितान्यावनमाह पांमीमोपयशाः २८ स्वबलमपृश्रीगांभारी साधीनवशोलाहिमालयंप्रपया
मकपंनासहक्रमात्रीहिमादिःलवन्कृलोहिमालयं गगनान्तमाह त्यक्तदेशनामृत्युर्वापास
मपिकेषां हिमहृमैनभैवतीमवहत्पानः स्वनभिन्नाभगगांगपृष्ठमनतीव्रः प्रहारोपयया प॰

श्री
भाग
प्रटी
५२

एतयदि लोके जनं जीवत्स्वरूपेण फलं देहस्वरूपेण फलेनाप्यफलं शरीरत्वस्वरूपेणानित्यं जीवपुत्रेन च।
सर्वं चात्मनि तस्मिन् ज्ञानेः स्वयं पावन् सर्वेऽपि परत्वेषु नैपि ज्ञादयो न शोच्याः स्नेहादन्यत्र त्वेतद्रूप केवल शोक
हेतुः सत्वात्तानमूलः स्वार्थः ५६ तस्मात्मां विना कथं ते कांबेति मनसोवैस्लवमाकुलता न ज
त्वदेहतः नेपांगृतित्यिपत्रमावमात्मानमाह ५५ कालो गुण तोभकः केमननातिमिते गुणाऽमाया
ननदयीनः पांचभौतिको जडस्तस्मिन्भागे नाशात्मकस्यपाया संग्रस्तो जगत्येतिनित्यं नरस्तत्वे

यत्स्यात्मे फलं लोक प्रभुवं चनतोभयं सर्वथा हि न शोच्यात्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात ५६ न
स्मात्तेह सर्वेऽप्यमत्तानतमात्मना कथंतनाथा के यणाव तेन नन मामितः ५५ का
लकर्मगुणाधीनो देहो यं पंच भौतिकः कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो यथा परं ५९ अ
हस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदां फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनं ५७

दीपस्ये भाविहस्तानुभूतिः सर्वतः स्वलभैवमाह ५८ अहस्तानि पद्यादीनि अपदानि तृणादीनि तत्र
सूक्ष्माणि पल्वलमल्पानि एवं जीवः सर्वोऽपि सर्वस्य जीवनं जीविका एतेनैव च सर्वतो भयं सगु
णमेवेत्युक्तं स्याद्वल्लनमाह ६० तदिदं महतस्म हन्त्वा हि रूपेण लक्षणं च भगवान्नेव ननतां
वन चलानलसनातनीयमेदर्शने तेजनतप्यवनहस्यात्मनो भोक्तृत्वं आत्मातत्स्वरूपमतो न सा।
अंतसो नैतः वोतवोहि स्वभोक्तृभोग्यरूपस्याभाति मायेनान विजानीयमेदोपिनवकाः कथं ता।

यथा नारद आत्मानं गमय ग्रामाद्भिः कवित् मुक्तके पादांतरं नंदत्येतत् यथाभिः प्रकार्यं ह्याख्यायते शोकवेगा
द्यच यानि वाहनं नव राज्यश्चर्यं मत् ज्ञानः शोकाक्रान्तं कृपालिहृः अद्यपारंति नः प्रमानम्ग्वेद।
हि नानीतो मूलं नैन मनवो रहितिमलोः ३७ यदाहं कोपरोन्नाद्यं प्रत्यन्य आत्माभिवेदितं यस्मात्सन
मासीनं गो येदृशो भगवन् ३८ माहं नानाभि तत्त्व विनोदः त्वत्तु नाम प्रकाशे शोकसागरे भावेन
भेपारदर्शकः अतो ब्रूहीति शेषः ४० माध्वेव यथा तत्त्वकथनेन शोकेन मोहितः पतेदिति

अथात्मानं गामभगवान्नारदः महत्तेत्तु मनु त्यागाभिवाद्य ह्यात्मनो भ्यर्थयन्नाने
सुर्थपृष्टः माहं वेद ग्राति पितो भगवानन्त्र यदा तावत्तिः श्रेत्वा वाहृत्त्व प्रार्थके गता च
नपस्विनी ३८ कर्णधारस्त्वं मामे भगवान्ननारद इतिः अथा नभगवे नुपतिं नारदोब्रु।
दिसमः ३९ नारदः माकेवल नपचोराजन्यदेहे भरतवंशज गजज लोकाः सपालाय
सेभ वहं तिवत्स्नीपिनः ४१ समंमत्वनति भूतानि स्थलतिपवत्तत्तिच यथा गा।
वोनि सिप्रोत्नानंत्या वद्धाः सदामिभि ४२ कृष्णे ज्ञानन्नमभिर्वद्धा वहंति वलि भौपितिः

यस्मात्तावत् केवलं कृपया मयपतिके वचनमाश्रुत्य न केवलं गानेव यस्मात्तस्मादर्थीनं ज
गत् नदेहवा हृत्स्नकायंति ४१ महतोपास्तेन सुखं कर्मयोगानि योगयोरस्याहृयघोत ४२ कोपि
ग्ण कौरासाधनानीश्वराधीनत्वान् शोकः कार्यः इत्यर्थः केना कृतनपवति वायंमा तोनि

॥ ९४ ॥

॥ ९६ ॥

श्री
भाग.
प्र. टी.
५३

आत्मानं मन्दे कारास्थं स्थूलदेहादियोन्यविनानात्मनिष्ठौ सेपानेकौ कृत्वा नेविज्ञानात्मानेरसं
धादियोन्यत्र श्रेत्र स्वेष्टेति श्रविलाप्यनेव ते श्रसंद्वष्टेपान् वियोस्माधारे आधारसंते प्रलीना श्र।
विलाप्यनेदावरस्तदोपाये वियोन्मयथा महाकाशे श्रविलाप्यने तद्वत् शून्यानाभावमाह
श्रीनश्रीणाहो माह हिसिद्धियविते ष्याद्वा शून्याने भवेन तद्भवं नसनास्तियनोधस्तामायागुणा
मुद्रकमलं फलं वासनायस्य करणानि च तदावेति आशयो मनश्रयस्याः मघनिवर्तितं।
प्रतिलाहारः योगेपि इन्द्रियविषयाहरणं वायेनरसः प्रयस्याएव निश्चलश्रास्ते नयाभूतमण्ण

ध्वस्तमायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचलः
५५ तस्यान्तरायो मैवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः स वा अद्यतनाद्राजन् परतः पंचमेऽहनि
५६ कलेवरं हास्यति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति ५७ दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोटजे
बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ५८ विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनन्दन ह
र्षशोकयुतस्तस्माद्गन्ता तीर्थनिषेवकः ५९ इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गं नारदः सहतुंबुरुः युधि

तेन स्थूलमाहृतस्येति ५४ तस्यान्तरायो मैवाभूरित्यत्रागमः कोदर्सः दर्शमपिताव कुर्यामिति
मतेश्रमाह स वा अद्यतनादहः स्वस्वाधीनं नहिं नहाहायंगामिथ्यामिनेमाहुतस्येति नहिंगापूर्वी
पत्नां चंगामिथ्यामिनोत्याह ५७ यस्मिन्देहे सहोटजेन पर्णशालासहिततया गार्ह्यिना सहगार्हस्य
भिर्दह्यमाने तस्य पत्नी बहिः स्थिता सती तं पतिमनु अग्निं प्रवेक्ष्यति प्रविशति नहिं विदुरस्तु तदाप
रमेनमाह ५८ विदुरस्त्विति आश्चर्यं दृष्ट्वा भ्रातुः स्वर्गगमनं हर्षं तत्संस्तवश्च शोकः तत्ताभ्यां युक्तः तं

५३

सतस्त्वात् मायया नेवऽथा पप्रेपन्निक्रमा वस्तीहुणो महामाया बीजस्वकाया भिमा हसोपमिति
गुरूणोभ्रमाच भवायन्मा पाशयतौं हि श्रीकृष्णे ज्ञास्तीनमेतैस्यामाकृमाइस्मादू ४७ नदेवानां कार्यं।
तेनानिष्पादितं केवलमवशेषं भवतीतत्ते पञ्चकर्मलनयाम्भिलिदर्हिः स्यन्नतो निजेया मया स्यतीतिष्म

सोऽयमस्य महाराज भवतो नोन्मूलभावनः कालस्वरूपो वनी वीक्षा समायाया स्वरूपिणी ४९
निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते नाववृत्यमवेक्षं भवेयावदिष्टकृतः ५० एतस्मा
मत्प्रभावान्नारायणोऽवतरिष्यति हलिपीन हिमवतम् पीतमा प्रममगतः ५१ सोऽनेभिः
सप्तर्षिभिर्वै सर्वैर्नीतस्ततस्त्वाद्यात् समानो मनीपनं नायासम स्तोतः प्रवर्तते ५२ स्नानानु
सवनं नासि लक्ष्मीकान्तो यो सदा स्याविति ऽब्रह्मपश्यन्तोन्मस्मात्तविगतेषणः ५३ नि
तीसलोज्जितप्रासः प्रसादनमग्निहोत्रयः हरिभावनयाश्रयवनः सन्ततमोमलः ५४
विज्ञानमात्मनि सर्वो नाहं तेनेभ विलापयन् ब्रह्मणा पाश्मानमपाश्यन्तं ब्रह्मवेव ५५

सतोऽप्ययमपि सक्तीन्मर्यः तत्त्वपूतमपि विदुरव देवोक्तं नदेवे पिक्कमास्याच निर्वाणजिज्ञासवे
नमेपयायत्नकपयात्निमदिः कोके। ५६ याते प्रमितिष्ठा स्यर्तनी सात्मात्मानोऽसममव्ययात् किमर्थं
नास्त्रा पृथक् सत्तोभिः स्त्रोतोभिः प्रममपवाहैः समर्षीणां लगांच नियमा तत्तीर्थसमस्तानां वदेति
मश्रेगयो गमाहस्ता ले निधनतिः ५८ तम्स्नानेत्तामः प्रश्न हुणोचति यमाश्रतः अस्त्यस्याने
वादनतः यथा नाम्नात्मा यास्मकिमानः प्रशस्यया सम्यादितितियमा प्रोक्ताः ५९ निना

श्री
भाग
प्र.टी
५८

यस्मात श्रीकृष्णाद्धेतोरेव स्त्रोपरिस्थाद्र्जुनः स श्लोकाश्चाति लोकाश्रयत्नकारणाद्गुणाः यस्मानुग्रह
त ६ अद्भुतास्मिन्निहिते अस्माक मापशोत अप्पानाव दैहिकानाह ७ वामाऊर्वादयस्फोरेतिवेप
थुः कंपस्पन्दयेवतते यतेमत्समारात्समाहितेभयेत्रासंतिमौमानाह ८ शिवाक्रोष्टीप्रा
दिन्नमभितो निश्चयत्सूर्यमभिमुखेक्रोशन्तिप्रज्वलानना अग्निं मुखेनवमेशोप्रगंहेभीममामम्पलं।

यस्मान्मःसंपदोराकंशाणाजनाद्भुक्कलेश्वनाः प्रासत्स्वपन्न विजयोलोकाश्रयदनुग्रहात् ५ प
श्चात्मानाम स्मात्तदिष्यान्नौ मामदैहिकान ६ घोरमाशेसतोह्रराद्वयेत्रोत्राहि मोहते ७
उ वे हितो हवो महंस्फोरसंगापुनः पुनः वेपथुश्चापिहृदये आराद्दासंतिविप्रिये ८ शी
वैषायंतमादित्य मभितोमहलानना मामेगसारमेयायं अभितोतिस्त्रभी हवत ९
श्वासा ऊर्वंतिमासस्त्रंदेतिगाणप्रशवोपवे वाहाश्वपुरुष्यावाग्रलरूपयेरुदंतामम १०
मत्सुहृतः कपोतोयमुलूकः कंपयन्मनः प्रत्युलूकश्चवकानैर्वनिद्रौशून्यमिच्छतः ११
धूम्राःदिशः परिधयः कंपतेभूः सहाद्रिभिः निर्घातश्चमहानात्साकं चस्तनयित्नुः।

तप्सो मारमेयाभितोतिस्त्रतं भवतिरोदितिनिःस्वनं १२ प्रसत्सागवादयोमोसमत्वंवामैजर्वेति
मारेगर्दभादयोदक्षिणंकुर्वतिवाहनप्रान् १३ कपोतोयमत्सुहृतः मरणसूचकः उलूकास्य
कः प्रत्युलूकः तन्नामनिप्रतोलूकः कालावाऊद्धालेऊन्नत्मिनपाहे विस्तमन्यमिच्छन्तः १४ धूम्रा

नि। वायुर्वातिखरस्पर्शोरजसाविसृजंस्तमः
१५ १६

१८ यदिदमा परिधयः वाग्नि लोकमाह एवंतिदिव्यानाह १५ स्तनयित्नवः मनुगर्जितानितैसह
नेमाविशेषेण स्तनन् १६ ॥

इति श्रीभागवते प्रथमे त्रयोदशः [illegible] ... १ ... २ ... ३ [illegible]

इति श्रीभागवते प्रथमे त्रयोदशः ॥ सूतः संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया ज्ञातुं
च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितं १ व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा नायात्ततोऽर्जुनः द
दर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वहः २ कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणः पा
पीयसीं नृणां वार्तां क्रोधलोभानृतात्मनां ३ जिह्मप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिश्रं च सौहृदं
पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनां च कल्कनं ४ निमित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणां
लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वोवाचानुजं नृपः ५ युधिष्ठिरः संप्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बंधुदि
दृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितं ६ गताः सप्ताधुना मासा भीमसेन तवा
नुजः नायाति कस्य वा हेतोर्नाहं वेदेदमंजसा ७ अपि देवर्षिणादिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः

[illegible] ... ४ [illegible] ... ५ [illegible] ... ६ कस्माद्धेतोः [illegible] ... ७ [illegible]

श्री०
भा० प्र०
टी०
५५

मारिषो मान्यो मातामह आनकदुन्दुभिः वसुदेवः २९ स्वमातुः परस्परं वसुदेवेन तेन गणनामामपि हेमश्चन्द्रे श्याम
विशन्तीति स्वयमिति ३० आद्यकारणेन ग्रसमस्तग्रापपदेनात्पवनोत्कम्पमानपृष्ठः भजुना देववत्समुद्र दोके स
नः क्रान्तवमानयनाद्यथः कासभ्रान्तः ३१ सर्वकुलीनामध्ये महाराघयो गंभीरदेवप्रद्युम्नमहाव्रतेनावधानेनोदते

अग्नेरामानामहः कश्चित्समयास्मिन्नागमारिषः मातलः स्वानुकः कश्चिदशमानकदुन्दुभिः २९
प्रसमस्तमास्तमन्यो मातः लाम्बः सहानुजः प्राह्नेन मान्यथाः देवमदेवकीशप्तनात्वये ३० कः
श्चिन्मानानुकानीनमसप्तग्रोमपवानुजः हकी कलसनलाकरोजयन्तगदसारणाः ३१ अक्रूरेतश्च
शिल कश्चिद्धनुग्रानुनियाद्यः कश्चिद्रामलदेवरामो भगवानान्तर्गतोपतिः ३२ अमुवः सर्वे
स्त्रीनानग्र लभमालमहारथः गंभीरयोनिकृतोऽवकर्षतेभगवानुन ३३ हर्षणसाह्रदोसप्रस
न्नोऽन्तावर्तीसनः अन्येषुकाः[illegible]प्रवरासंपुटासप्रभाव्यः ३४ तथैवानुचराः शौरेः अन्त
रेवानुवाहपः सनन्दनन्दौ श्रीपिग्रायपत्वान्सेमानतर्षभाः ३५ भुपिसनसमासनेसर्वं रामकृष्णश्च
नाभूय: अपिसमरनि॰शलेअग्रासाकेवदस्मोहृदः भगवानपिनोविदोवल्गणोमनवेनस लः
कश्चित्तुरीतुपमौ ग्रासान्वमासन्न हृतः मगालायवलोकानां हेमायवभवायव अग्रेतं
पदकुलोभापोग्रायानेनननलोमुभाने यदाउत्रेगमायोवलपुर्यायस्येवोचितः कोऽशनिपरे

हमर्षः ३० कस्यस्यापत्यानिकार्यपः ३१ सनन्दनन्दौ श्रीपाएवामुखेयोषुते ३२ भगवतिसत्त्वमास्ते इति
प्रश्नस्यानो विज्ञमांशो नवाहपूर्वेति ३३ भगवतावस्थानेहि लोकानां मगंलेनानायत्नाशयनाई
तृभिः ३४ मंगलायप्रभायपतेमालयत्रपालनायभवायोऽप्राक्क्रयवंशनेतसावः वलभद्रसहायः ३५

गद्गुरुस्त्वं रम्यः १७ अन्नादिह्यन्तु यत्नेन योगमौर्व्वी सिद्धेन लिङ्गे पावाश्यि केशी मेरु व पश्यति प्रनष्टं भ्रमान्
दृन्तश्च इति सार्थे शिभिः आतिनाम नो सिव १८ प्रबुद्धे सिव न्तव्यं ज्ञाने ति कर्म कर्ते ग्रन्थं नस्त वृत्ते नमः १९ देव
नानि श्रुतिमाः २ ग्रन्थं तु कुम्भं २१ पातेह्यन्त्वा न विषये न प्रमेय श्रुणुश्च यद्धति त्वाङ्गमादि शाभाषणा नेभावितः पादः

अप्रत्यर्थं तिम्लास्ती भस्म सिवसर्व्वतः सर्वं हन्तु प्रभुप्र व प्रदमर्द्दसियोधिवि १७ समंज्ञोले ग्रन्तगुणी
नेति नेश्वरोस्मी न घ्राण श्रावद्वेभिता: समासिव मनासिव १८ न जलस्य शिवास्य नकालस्य किं
विपश्यति नृपि वेतिन नेदस्तान्तरं स्यति वमात्तरः १९ हदंस्य सुमसवागवान्ह यन्तथ भावेन
देवतानि हृदेनाव विष्णुतिस्यु च जानिव २० स्मृत्रन प्रदाग्रामा: श्रुतेमाला कदा ग्रमः प्रश्नृयो
नितावेदः किमवेद प्राप्यतिनः २१ मद्यपादैर्ण्य ह्मा नानेद्वेल भगवत:पदैः प्रमनप्रदेवश्रोभिः
होनाभ्रहेन मोभगः २२ इतिवेतयन्त स्वप्रदृशादिश्चलेवता सा ततः प्रमा गमृद्भलनमम्यपाक
पिप्रजः २३ नेपारहको नियतितेप्रपथ्याश्चेमाने प्ररामलेवानुवितिर न्यजनैनयन्ताग्रयाः २४
विलोमो ह्रिमहदेयाति ज्ञात्मलुजः २५: श्रुतिमहृदभव फेसमस्तमास्तैते २५ प्रविष्टिः
कुविस्तानत्तप्रकोवः स्वलानोस्तत्वमामते सञ्जभागनैकाय प्राह्राः मासानापकहसवः २६

होनाभ्रसि त्वनेभ्न सपन्तरमेवंदृशान्व त्रिणतिपननेन मन प्रावितयनः प्रांतः २२ मृग पाशव निपतितंत
देवार्थ प्रातशरि न्यादि प्रणाविदृम मलुतिन गाभ्नाविसञ्जेनेरत्यपः २४ त्रुटिन्तं को पिनहस्यं यस्य विद्याय
विगतकाति २५ स्वनेनत्वाप्भवादिव त्पतोनि प्राकयाप्प्रवहिन कमेण प्रहेत्ति २६

निरस्य सत्त्वर्धर्मोत्पत्तमेन हृदयेनात्मयोगेन संवेप नास्मीहास्मः रहितः शून्योस्मीति मन्यसे इत्यर्थः अ
न्यथा ते रुक् मनःपीडा न स्यादित्यर्थः ४४ इति श्रीभागवते प्रथमे चतुर्दशः ४ कलिप्रवेशमालक्ष्य धुरं तस्य
मही तिति ग्राह्य राज्यं परीक्षिते पंचदशे पांडवाः इति कृष्णाविकल्पित इति श्लोके नानाशंकास्पदं
रूपमालक्ष्याविकल्पित इत्यर्थः प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः शोकविश्लेषेण कर्शितः १
शोकेन शुष्यद्वदनं हृत्सरोजं च यस्य हतप्रभानतोयस्य २ कृच्छ्रेः शोको हीलियाएगन्धाति

कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना शून्योस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेन्यथा न रुक् ४४ इति श्रीभा
गवते प्रथमे चतुर्दशः सूत उवाच एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः नानाशंकास्प
दं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः १ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः विभुं तमेवानुस्मरन्नाश
क्नोत्प्रतिभाषितुं २ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्य
कातरः ३ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ४
अर्जुन उवाच वंचितोहं महाराज हरिणा बंधुरूपिणा येन मेपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ५ यस्य क्ष
णवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ६

तानि नेत्रयोरेव सतोः अ
गलितानि बाष्पाणि नामृज्य परोक्षेणादर्शनाभावेन श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धं यत्प्रेमौत्कंठ्यं तेन कातरः ३
नृपमाहेत्यग्रजमित्यन्वयः ४ सख्यं हितैषणं मैत्रीमुपकारित्वं सौहृदं सर्वार्पितत्वं बाष्पेण कंठावरोधेन गद्गदया गि
रा ४ येन मा वंचितत्वादेवानपि विस्मापयतीति तत् ५ यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनो जातो तेनाहं समवंचि
त इति तत्र समस्तान् सख्येन नेत्रेण नाम्नायिकस्य अप्रियदर्शनः उक्थेन प्राणेन रहितो ह्येष मृतकः

56

यस्यापरस्तु श्रवणमेव पुंसां तनयश्रादि श्रेष्ठं यत्कर्मितेनसम्यगामास्थः सोऽथ पुत्रे श्रीकर्णवेलेन निर्मितस्तदा
शिष्यो रत्नतोयभोगपराङ्मुखितानलार्दितान् अन्नाशु पावकप्रभासतीनस्याउ विना: शान्ताउ विनान् ३६ यदुत्तरं प्रभा
वोपनीतिनः स्वपर्यामस्तु श्रित्यमन्ते समोविदः सत्तमास्ते इति गतपद्मसंस्थाके नान्वयः इदानीं तस्यैवक
शालेश्वरतिलकस्थितिं तिष्ठतिः ३७ अनामयं समासे पुनरलन्त्वमानोपनरलम्भाऽस्कन्दस्यादिवानैः प्रसूताव
नः निरस्तः तः यत्नावद्रूकालेनयास्थितः ३८ अभावेति तिक्लेशः प्रेमप्रमेः प्रमगलेः उक्तयेः सिद्धिर्भिनता

यस्यारस्तु श्रवणमुत्येकर्मणस्नात्रः पोऽस्ऽसद्गुणो विनः निर्मिन्नसंसेविरस्तो मन्दाशिषोर
रतिवन्नाशुपवेलमप्रयाः ३९ गन्त्रास्त्रमुस्तपानुस्तोलितो यदुश्रवीतापक्रतोभपासुरः प्रय
क्रमतित्रिभिरारतनावलाः न्त्व ... पमांसतस्त्रमोचिना ३१ कश्चिन्नेतोमयनालनभ्रष्टतेजाः
तिभालिम अलब्धमानोवलानः किंवानत्यविशोषितः ३८ कश्चिन्मामिरितोभावेः शाहा दिमि
रमगलेः अस्तम्भुक्तमर्शिष्य श्रापाण्यात्यविश्रितिक्ष्णतो ३९ कश्चित्नश्रात्सत्वालगाउद्रतागिन
स्त्रियं सालोपणस्तैस्तं नाम्नालोपगतश्रराः ४० कश्चिन्नोगमागस्यागृणावामेस्तेनाहि
य पणजितोवा यभवा आत्मनेतोयत्नेः पयिः ४१ अपोहितस्तंभृत्तायत्नभान्याहरभालको

हितेऽस्मिं किं पदार्थं किमपि नस्नास्यामीत्युक्ते किं वा अशापादस्यरथ्या आपानभवति न पादाऽस्यामीति
प्रतिश्रुतस्मयस्मेति अन्नाविगतकालाद्विरेव ४२ प्रारभमाणते सत्वश्रा हिमात्रं नीतिक्रवानासिकयतःव
माऽप्यप्रसरः ४० आपस्थितिक्तरः नोविदेताविपमगामः किंमात्वानाति अस्त्क्रतामलिनवसुराः हिना
गामाविनोत्तमेः सेमेरितोर्थः अपर्मेः अश्वमेवाविकिं नपराजितोक्षीमर्थः ४१ सेभोज्याभोजनादीन्यहं

श्री. भा. प्र. टी. ५७

तस्मात्सकाशात्स्मात्द्वैतेश्रयत्तत्त्वौगपर्विं कृत्वाशायकमेवामेनस्सिम्याद्वेवशिष्टमुपभुज्यमानस्यः यतउपयोगात्सलिले
विनिमग्नामुनीनाम् सवः त्रिलोकीन्तःमामसस्त पर्वहिमात्मानेकशाकदाचिद्यो पनेनद्वतस्यनिष्पन्नतेन
चपरिच्छेनवाद्यगोष्ठुमुत्क्रद्वेतसमः शायत्या दुत्वानस्पशीघ्नमनसिविपाण्डुयोपनेनाकेचपिहितासाकुल
मुखेनानस्त्तास्यापिभवतेतस्मेवशिष्यागतसदितेनानिधिनाभविनस्य किंतदृशपदीयस्य नत्वपामीदेनतथान
स्याभुक्त्वास्यातंद्वुहंगेतस्य ततस्तुहस्व्यसिशोभमपमात्द्रोणगुपिहितेणामध्याहिकेहत्वा आगामनामिति
विज्ञापितोगुनिसेनोत्तमर्थेणापजलेनिमज्जनस्य वितानत्याद्वैपद्मासनमात्रकृतसतत्त्वमेवभक्तवत्स

यो नाग्नयोगपवनैः समग्रांतकण्ठाद्वर्ग्यसौरि विरहिनाद्भुततायभुग्यः ॥ श्री
कालविशिष्टमुपभुज्यमान त्रिलोकीतस्मानमम स्तमसलिले विनिमग्नविश्वः
१

लनपाद्यागतः तथावेदितेवृत्तान्तेभगवतोकेशेपयसंचवृभुविनोस्मि प्रथमंमाभोजयतयावातिल
तयाउक्तस्यामिन्मशेजनपर्यंतंमत्स्यमपत्रेहदयंद्वतस्यालामयावसवान्भोज्यमुक्तमतोनास्त्यं
त्रमिति तथापिप्रतिनिर्बंधेनस्थालीमानय तत्कंठलग्नंकिंचित्शाकायमंशोपात्कृत्वेननविश्वा
त्माभगवान्प्रीयतां शृण्वभोकेमनिसंत्वेश्राहूयेतिसचतानितरमोहघ्यापाकभयेनपलायतइतितो
कप्रसिद्धिःकृष्णोहेरोसितन्त्वात्ततेतरमिगुक्तेतिभावः एवंपमात्मस्वर्यवतस्तितिहिसहस्रशालणवशिष्ट
तभुक्ताणुपिहितेस्यांविष्ययपिहितीकृतेतिसमस्यन्तामस्याकंविश्वंहेपाभवतिइतितंवितांकपमंवमे १०

57

गस्यतं श्रुत्वा बलात्कामेनाति मत्वा नो नेजः प्रभावो हतं पत्नुरहैव पश्चात्तस्तु सम्मीकृतेनैनमहेशायैव प
तिमध्वनिरस्तन त्वाति नित्यक्लेपरो श्रामाव ६ विस्मेपत्वास्व प्रकृतस्य मनमेदा दतवानमि त्वोऽवमिह
गस्य वनमदतहोत्तुपण्णैः गत्वाप्तु तस्यव सत्वमुक्ताहूशक्ति वीर्येव बलेवयस्य मः तद्दत्वाप्रयमस्यनाया
मद्दभेवस्तेम सत्वापरेवातान मत्तेनादत्ता सेरश्मातमे वितनमत्स्मादेशावतिमपनोत्तुवेतः ८ पियोन
लशापिद्यायते १ रूपशिरस्क्रो त्रियेस्मतं जगामं पतेवानुत्तो भी मामत्वा येप्रत्वतन्निनये विनाराजस्य

पत्नं श्रुत्वा तु परेणोदमुवां गत्वानो राजा तस्य पैवा मवेस्मरतु यैसाने तेनोदतं त्वलमयाभिहितश्चमनमे :
सत्रीकृतेन पतुषापित्ताव कृत्या ६ पत्नपि पावदम्नत्वाऽवमपये या मिदं च सा सतगणतरस्मा
विनस्य लब्धासमाभपक्कनात्तुतशिस्यमायादिद्याहारूपतयावलिमधोते १ पत्रेनस्य
रूपाशेसत्रिमदत्वा त्वांचे प्राप्यानु तस्वगताषु तम्मतोपैः तेवादत्ताः प्रश्रमत्वायस्पायत्वा
विनास्तस्न वलिमथोत ८ पत्यक्तवापिमत्वजनमहाभिषेक स्या च एव तत्कारवें कितवे :
सभायां स्वशुचि वीर्यपदयोः पतिता हुमनुत्वापः नन्दियोक्तु तदेतशाविगुकेशाः ९

मृत्वा ८ यः कितवैर्जणाः सनादिभिः तवपत्या कावै विकिर्यं तु मनुष्यापकृत्ते तेषां स्त्रियो हतेशा स्तुतय
वेवैपत्या मुक्तके शाश्या कृतत च कारकृश्य मृतकारव प्रपिमत्व राजस्य सर्वमानिकामस्य वितायामहाभिष
के तेनस्था व्यतेवा रामपत्नम रणा ग्रहाता नायनेव श्रामस्य श्रीकास्य मन मनेपा स्याः पतिता नस्त्रिण
मुक्तायस्याः पत्न्यः पुरुषाहमोपदेस्यापि पतिते शाङ्कस्या स्वपदेन मनसा नित्यस्या पदितनवात त्वयिना
ऐ स्वयपि चैतत्स्मः उत्तते दे कोपापयन्तवममेवाहरूपमितिभावः ९ शिष्याणां मपुत्तस्याप्रतत्यकोऽ

श्री॰ भा॰ ग्र॰ टी॰ अ॰ ५

अत्र आत्मन आत्मनोयोगजन्मनः यो भेदो सं यमः देहे भिदितान्वभी आदीनां च सत्वमायस्थिरयोगमनमा भेदः स्मृतेर्हि विभागपरस्वरूपमात्मा सुरादीनि योगशास्त्रेषु वाच्यते प्रारब्धवासना सिद्धत्वाद्दृशान्तिः सदे हलेशो जनप्रज्ञानादिकोऽपि सः ॥४॥ यस्य देहस्य भुञ्जते प्रमाणमात्रतां हित्वा स्थापितं तेनैव गुणादिभिः स्वप्न तो सुप्तत्वानि सुप्तानि नष्टशान्तिस्वरूपः देहः स्थिरतां तेषां यि नियतत्वे शमो शमलः शल्यैः सेवकः सिद्धदेहशान्ति पतिः जयदृश्यः स्वाहानाशनं तु प्रमाणप्रमातृत्वमाहात्म्यावात्तत्त्वात्मनान्यथापि यदा तानवे

अत्रैव चैतन्यसमविभोः स्वरूपयाने प्राप्तमेतत्सिवहस्तामहं प्रज्ञ यदीत ॥१४॥ यतो मुमुक्षुणि हितं गुरुस्वीकारणं शास्त्रविनाते मूलसेवया वा ज्ञानकार्यैः अस्याप्यस्मै समाहिमा तिनि रूपिता नित्या परस्परमनेहःस्थितिसम भिवासना ॥१५॥ सोऽन्यो हृतः क्रमतिनान्मदेश्य रोमे यस्मात्स्वप्रमभवाय भजन्ति भवाः सा ज्ञाने वा स्मरेण स्थितिना भुवि स्वलशास्त्र न्याय नुभावुनि स्वल्पविज्ञाः ॥१६॥ न मोऽणुदारकृति वासिनां शान्ता निद्रपापस्य देहेन सर्वज्ञस्य नेहेति स्वाज्ञल्पितानि नादैवहृदि स्वशानिसंगते लक्षेतिहृद्यम्मम मा भवस ॥१७॥

स्वपतार्थः अलीकाशः कालेपर्यन्तं स्वदेशतः स्वहृदीशसंप्रज्ञादेभिवहतिरुवापतापिमन्तुमस्त्वेनप मानसाद्ध ॥५॥ सोऽन्ये स्वात्मज्ञमतिना मयामे महतः क्रमतिनं भव्यज्ञानहृदयस्माहितनात्मभवायमे वायभयाः स्वप्नेः शान्ता वा हृायस्य तेजयस्वावपरिहृत्य लपानविना शाः स्थानानन्तरस्यादवतीः स्वकालेऽभवंभिलाननलमपाहितमया नदायस्याणुभावेन निर्भलविज्ञा प्रायेणमानश्च हृत्तवे तेः स सोऽपि हृतश्चेतिक्रमतिन्न ॥६॥ देहेनादैवस्वहृदयोऽभीरहहि यस्मिन्ननप्पाभिना निर्माणविहास

५८

गिरिजा महिते विस्मापितनः निंत या भुपता स्वुम्येव लोकापाला निजा ह्यागि अइः अन्यस्पा
स्थ्रये मारग्रमुनेवति मह हिइ स्मासनारे ॥ तवेव स्वर्गकांइ मागांवलहगविहूपरमनते आरान
योनिवातकववादेत्साः नेत्रोवपारंमास्थितवतोयनश्चभावप्रुक्तकृते देवनामोइशेपद्विरते नशु
घतोवेवितोस्मि जयश्वसतेनभस्मा स्तुनिजमहिमावस्थानेनपहापइत्वादिप्रोकमय स्मापिननम्रवि

पत्नेजमायभगवान्स्तुपिस्तुलमागिविस्मापितः सगिरिजोस्त्वमुदानितंमे अनेपिवासद्दश
नैवकेवलेप्रागेमहेदभुवनेमहदासनार्थ ॥ तवेवमेविद्दलोभुजंदइगमंगाद्रोवलह
ामवाणिवदायस्वाः मेद्वाः श्रितायस्नुभाविनमाजसोदनेनाहमयंप्रुपितापकरुषेण
भस्मा ।२ शक्तापवःजकवेलाश्रिसनंतपारमेकोस्थनततेवस्मतयमकेमुत्रे प्रभाहतेव
वहूयनेत्रमयापवेघानेजास्यदमागिमयवहनेश्रिवेभ्यः ।३ योभोमकमगुरुशल्पच
स्मृहदभ्राजन्यवर्यस्यमंस्लमेरितासुः ।४

तोदसितिशवीतेतुमंतंपः ।५ श्रीकृसलोयवपकवताहकोयवसेन्याविनास्तेतोगंभीदेगापारे
वेदशतोनस्मनहरनीगिनान् उत्तुस्योग्रहहसनीयेनिकुस्तगागिस्वालेनिमिमालाहोनिभोप्याद
स्यागिमस्मिन्योरःहतेगोयनशनीदेनव पोघावेप्रिनेभ्यःस्मकाप्रागेजामदेयदायवेनमया ब
स्तद्भाग्नलपाञ्यमागिमयेकृजहस्तलयवस्वद्वयनेतामोहनास्तेगामाहयित्वाहतेय ।६

श्री० भा० प्र० टी० ५९

जलौकसां मत्स्यादीनां मध्ये महान्तः स्थूला अणीयसः सूक्ष्मान् यथा भक्षयन्ति २४ भुवो भारभूतान्
हतवान् नातः परस्वं ऊनशकोमीति स च यथाह २५ देशकालार्थयुक्तानि मनःपीडोपशमन
कराणि गोविन्दस्य वचनानि स्मरतो मम चित्तं हरन्ति आकर्षन्तीति २६ एवमिति स्नेहेनातिगाढे
न स्नेहेन चिन्तयतो मतिः शान्ता विशोका विमला विरक्ता चासीत् तिवमलफलमाह २७ वासुदे
वांघ्र्यनुध्यानेन परिबृंहितं रंहो वेगो यस्यास्तया निर्मथिता अशेषाः कषायाः कामाद्या मला यस्या

जलौकसां जले यद्वन् महान्तोऽदन्त्यणीयसः दुर्बलान् बलिनो राजन् महान्तो बलिनो मिथः
एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान् विभुः यदून् यदुभिरन्योन्यं भूभारान् संजहार ह २५
देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च हरन्ति स्मरतश्चित्तं गोविन्दाभिहितानि मे
सूत उवाच एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् सौहार्देनातिगाढेन शान्तासीद्विमला
मतिः २७ वासुदेवाङ्घ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा भक्त्या निर्मथिताशेषकषायधिषणो
र्जुनः २८ गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्संग्राममूर्धनि कालकर्मतमोरुद्धं पुनरध्यगमत्प्रभुः २९

स्या धिषणा बुद्धिर्यस्य सः ज्ञानं पुनरध्यगमदिति मूलेनान्वयः २८ कालेन कर्मणा तमसा मोहेनावृतमिति
वेशेन च कृष्णमाहात्म्यस्मरणफलमाह ततो लिंगनाशः स्थूलदेहनाशः विशोक इति २९ एतदे
व विशोकत्वं भावेनोपपादयति शोकस्य हि हेतुर्देहाभिमानस्य लिंगनाशे गुणानां तेषामविद्यात
न्मूलसंबन्धादिति ज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्या यस्मिन् तत्तेन गुणरूपभवनिवृत्तेः षाधिपल

ॐ मूलरूपः [illegible] लिङ्गशरीरस्य ९

विशोको ब्रह्मसंपत्त्या संछिन्ना

यथोक्तविद्याशेषस्य स्यौ गुणलोकादि लिंगनाशः अलिंगत्वादसंभवः सम्यग्ज्ञानो
पापवभवति पुनः पुनः इति संभवः ९

विकल्पनेन त्वगुणाग्रामाग्रानां माथवस्याामे नातिरशनीस्मने मे महरुयेलु रेति तो भयं हेवयस्मः
नवान्तरयगुणस्त्वं रतिवक्रोमावि प्रलयः निरुक्तानिचिन्मभुवनानि तिपादेस्य भवोरवाः सव
काः मुतिप्रमामोमस्रा नाविमथावरयस्यं रतिमन्वानि विक्तारयस्यपि: स्मभुवनानि तिपात्वत्तभाव
युपं: मत्त्वमच्यवायमस्त्रहत्तहितयायमहनेनतेकयायुग्रातिमहक्लेनमयं: मत्स्युरुग्मेमतवतनयथा
यो विनेवत्तयायुधिष्ठिरोगाशाश्लोकेकृपाभवग्राम्रानामियाहु १८ तेन मम महात्मनोतहस्यनमुत्र:

शाखामत्साहतलविकस्यनेग्राननादिहवाह उक्ष्मस्तत्वानि तिविप्रलुयः मावाः मवे
वचित्रवत्वनयस्मसं मेदेस्मक्रानमोहितयास्मनोमे ये मे १८ मोहेनपं: हिताभ्रूषाने
मनममतोप्रियेगामस्त्राररस्यनमुत्रः स्वमनुस्कप्रमयांयुद्धमगमनमात्रवामपेमद्विवव
लेवमलिनिमितालि १९ महेधनुस्सम्भवः रसमाग्रारूपास्तेमाहरमोत्पनयायनस्त्राम:
नेति मवेहलानमस्सरस्वरहसीयाविलिभस्मनरत्नकमयरानेमामममस्या २० सतेनत्वयाउ
शृणनोमस्तरोनःस्वरत्नो तिप्रणामविमस्कानोनियुत्तानास्वतिभिभियः २१ वाकृणोमदि

श्रीरादेनानत्नन्हुक्तमभ्यापविशुद्देकारगामस्तीलनलां ग्रमहितीवेगास्वनितोलिश्रीकसविधायपवरे
तिनानमसोराहूनरिति १९ कतोयेभ्येरगोनातिकमुत्रमेग्रमन्त्वायेतमममन्त्रविभानेयपिभमनिकुतमिवश्री
निर्णीतार्पिन्तुस्त्र्कान्वायाविरु: स्वकाशाहेलन्धेकस्यतदितिपात: ग्रयमवायं: यथास्वमकथागदिवा
श्रुतिआरुपयभ्मोऽस्मेवोजमिव २० स्वहमन्त्रतयाशृणुनानाः स्वहरामथ्य २१ वत्वारः पवाग्रतिशायत:

नाट्रतिनेतोक्तत्रेतरुकर्मसाहृक्षिमि:मध्येलिमावरपिणमयमि ४१ ॥

नमग्रस्तस्तु विवसेतो क्षेत्रोधनिरे
अमोत्विमावतिसवमिश्रयः २५

मयन्तिविवासेकाभ्यांमधुर: ॥ ग्रुपसोउ
वच्छिरमिन्नावियाविवयनिश्चस्यवीमाना:

मग्रमेतदिवसाभ्योगनिरामिलहरस्यलोनागनविधिमानस्यनिमव्रमारमेषांमविशिष्यबहुवेगिं

श्री
भाग
स्कं
१

60

बुधो युधिष्ठिरः तत्कलेः परिसर्पणं प्रसरणं विलोक्य कथंभूतं लोभाद्यधर्मचक्रं यस्मिन्निस्तंको
हिंस्ये पर्यधात्तदुचितं परिधानमकरोत् आत्मनः स्वस्य गुणैः सुसमं सममतिसदृशं तोयं सर्वतः स्थितं सा
क्षात्कमेव नीवी परिधानविशेषो यस्याः भूमेः पतित्वेनाभिषिक्तवान् ३८ वज्रमनिरुद्धस्य पुत्रं निरू
प्य कृत्वेत्यर्थः अग्नीनात्मन्यारोपयामास यत ईश्वरः समर्थः ३९ संछिन्नान्यशेषाणि बन्धनानि
उपायं योगेन तदेव दर्शयति द्वाभ्यां ४० वाचमिन्द्रियोपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणि मनसि प्रविलापितवान्

युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तथात्मनि विभाव्य लोभानृतजिह्महिंसना
द्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ३७ स्वराट् पौत्रं विनयिनमात्मनः सुसमं गुणैः तोयनीव्याः
पतिं भूमेरभ्यषिञ्चद्गजाह्वये ३८ मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः प्राजापत्यां निरूप्ये
ष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ३९ विसृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवलयादिकं निर्ममो निरहंकारः सं
छिन्नाशेषबन्धनः ४० वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे च तं मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्य
जोहवीत् ४१ त्रित्वे हुत्वा च पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मा

निरूप्यैः तच्च मनः प्राणे प्राणमपाने तत्त्वनिगमानन्ते प्राण इतरे अपाने तेनाकर्मणा हित्वा तत्र ये ते च मृत्यौ प
ञ्चभूतानामैक्ये देहे देहस्यैव मृत्युर्नामन इति भावितवानित्यर्थः अजुहवीदिति यङ्लुगन्तालोरिति तु
पं ज्जोहवीदिति छान्दसो वा अजुहवीदित्यार्षं ४१ त्रित्वे गुणत्रये तच्च त्रित्वमेकत्वे अविद्यायां सर्वं सर्वा
रोपहेतुमविद्यामात्मनि जीवे एवं सर्वोपाधिनमात्मानं ब्रह्मण्यव्यये कूटस्थेन न स्पातयल्लयं इत्यर्थः
तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वा बाह्यत्यागमाह चीरवासा इति द्वाभ्यां ४२ ॥

भगवतो मार्गं लोकान्तरगतिं यदुकुलस्य संस्थां नाशं श्रुत्वा नारदोक्तं च [illegible] स्वःपथाय स्वर्गमार्गाय निभृतो निश्चलचित्तो
मतिं चक्रे ३१ [illegible] सोऽहं [illegible] नात्मनि [illegible] लक्षणे ।
[illegible] इति [illegible]
वा [illegible] भगवतो [illegible]
[illegible] ३२ ययाहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः [illegible]

निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च । स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ॥ ३१ ॥ पृथा-
प्यनुश्रुत्य धनञ्जयोदितं नाशं यदूनां भगवद्गतिं च ताम् । एकान्तभक्त्या भगवत्यधोक्षजे निवेशि-
तात्मोपरराम संसृतेः ॥ ३२ ॥ ययाहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः । कण्टकं कण्टकेनेव द्वयं चा-
पीशितुः समम् ॥ ३३ ॥ यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः । भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च
कलेवरम् ॥ ३४ ॥ यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः । तदाहरेवाप्रति-
बुद्धचेतसामभद्रहेतुः कलिरन्ववर्तत ॥ ३५ ॥

[illegible] श्रीकृष्णमूर्तेर्विशेषमाह ३३ [illegible]
[illegible]
[illegible] युधिष्ठिरस्य [illegible] कलिप्रवेशमाह ३४ [illegible]
[illegible] ३५
[illegible]

श्री भाग प्र० ६१

इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः १५ ततः षोडशे भूमिधर्मयोः कलिवि-
ग्रहयोः संवादो वर्ण्यते शश्रास पालकस्य परीक्षितः द्विजवर्याणां शिक्षया सूत्यां जातके निरूप्य अभिजातको-
विदाः जातककर्मविदः हे विप्र महांतो गुणाः यस्मिन्सः १ जनमेजयादीनित्यत्राधिकं चत्वारो दश २
आजहारेति कृतवान् शारद्वतं गुरुं कृत्वा यत्र यज्ञे देवाः दृष्टिगोचरा बभूवुः ३ निजग्राहेति निगृहीतवान्

इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः १५ सूत उवाच ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया।
महीं महाभागवतः शशास ह यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन्विप्र महद्गुण-
स्तथा १ स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीं जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् २
आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायां भूरिदक्षिणान् शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः ३
निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् नृपलिंगधरं शूद्रं घ्नंतं गोमिथुनं पदा ४ शौ-
नक उवाच कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः नृदेवचिह्नधृक् शूद्रकोऽसौ गां यः प-
दाहनत् तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयं यदि वास्य पदांभोजमकरंदलिहां स-
तां किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः ६

यानृकलिमेव निर्दिशन् तन्नृपेति ४ कलिकस्य
हेतोर्निजग्राह न तु हतवान् यतोऽसौ शूद्रकः अतिकुत्सितः शूद्रः यो गां पदाहतवानिति ५ अस्या-
विष्णोः पदांबुजयोर्यो मकरंदः तं लिहंतीति तथा तेषां सतां महतां वा कथाश्रयमिति समा-
साक्षस्य स्पष्टांगः न हि किं कथ्यतां नो विवक्षितमन्यैरसद्भिरालापैर्यद्यस्मात् येनालापेनायुषो वृथात्

वहवाक्सौनी ४२ अनवेत्यसा अनुजादिपनीदासकृतेन आशांदिशं गतस्तौ पूर्वं प्रविष्टो महात्मा।
भिर्विवेकिभिः ४३ प्रथमोऽभिज्ञस्तेन तथा युक्ताः सर्वे योधा धर्माद्योधैरनपवर्गे कंदवराणा वृजमेवा।
स्थानि केशराणां ताना ४४ कथंभूते पदे विधूतकल्मषाणाम् आस्थाने निवासस्थाने यत्रास्मिन्विरजेनाम
चीरवासा निलालये वह्वाक्सु कमूर्धजः दूर्वायत्राम्लमो जुपं जतो जन्तोपि शाचवत् ४५ अन
वेतमानानि रयादपूतन्तपिंशयथा ३ तो वीप्रविविश्य यागत पूर्वं महात्मभिः ४६ कलिना
यमैभिश्रणह्लादः प्रत्नाश्रुति तेनायुक्ततमसर्वोथानानां मौनिकमात्मनः ४७ स्वेदस्त
परंध्यायन्नावर्ततयन्तोगतः सर्वेतमन्निर्जनप्रभ्रांतः कृतनिश्चया ४८ मनसाधारणाम।
मः वेकुंठवराणावृज तस्यालोकिकयाभक्त्याति शुद्धयिषणः पेद ४९ तस्मिन्नारायणपदे
एकांतमनयोगाति श्रवपदुरेवाप्याने प्रसादिविष्णोस्तभिः ५० विधूतकल्मषः स्थाने वि।
रजेनात्मनैवाहि विद्गुणोपिणदिव्यरुपभासैदेहमात्मवान ५१ कृष्णावेशनतत्वित्तः पितभिः
स्वत्वयंयथा द्रौपदेवतनतस्ताप्रतौलासनपतत ५२ वासुदेवे भगवति निष्कांतमतिरपा
तत ५ः स्वदयेतस्मावस्त्रियाणां मोक्षः सतानाभिनिसप्रयाणां धूणातिलसवस्तयतेनपवि
नाणवप्राप्तः तत्कोऽस्मावलेनलिंगेनगतेवांविशेषणं विरजेनात्मनेवानुस्यानरूपोगातिनेविधूतक
ल्मषाः प्राप्तितिनोयोनिवृत्याभ्यामोक्षस्तावेशनत्कमैविनमावेषण्दे दर्पास्यनत्विनपवस
न तदानीत्मासातेःपितृभिः स्वदेवतयंसाधिकारस्थानयथो ५३ इत्येवयत्तप्रयाणामलमतिशये

श्री भाग प्री ६२

प्रीयमाणे च यशः स्पृहां स्वं स्वस्मो हन्तादितं नीयेनान्वयः ॥४॥ किंचित्प्रियेषु यो देवेषु विलोधितिमा
रथ्यादीनि कर्माणि तानि स्पृणोत्तन्यानि स्मार्नेगाल्कनस्कां प्रणानि वस्पृगपेन नृपतिः पदीदिन विलोः
चरणारविंदे भक्तिं करोति स्म पारिषदमिति पकथकारयो विशेः स्वोद्यमः तत्पारिषदसभापतिसे।
वनेति चिन्नानुष्ठितिवोगमनेरागात्केऽन्दत्तस्यानिष्ठलोगायश्रणि ॥२॥ एतान्यूषिमतवर्तमानस्यनातिदूरा।

तत्रतत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनां प्रीयमाणे च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकं ॥४॥ या
न्मानेचपरिज्ञानमध्यस्यामश्रोत्तनेजमः स्नेहवत्मिपायोनांतेषांभक्तिं च केशवे ॥५॥ ते।
भ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युत्कृम्भितलोचनः महाधनानि वासांसि ददौ हारान्महामनाः ॥६॥ स
पृथ्व्याः पारिषदमैवनसमुपेतोन्वीरासनानुगमनगलवनप्रणामे स्त्रियेपुत्रेषु जनाम्मरणा।
ति स्मतिस्माभक्तिं करोति नृपतिचरणारविंदे ॥७॥ तस्यैववर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्वहं।
नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत्तन्निबोधमे ॥८॥ धर्मःपदैकेनचरन्विच्छायामुपलभ्यगां हतव
त्सामिवहन्तावत्सामिवमातरं ॥९॥ कश्चिद्दैन्यामयमात्मनेस्वंविच्छायासिम्लायते।
यस्मादेन आलये भवतीमेतत्पिंहूरेवंधुप्रांचामिकेचनाव ॥२॥

श्रीप्रश्नेव ॥९॥ धर्मोहूषदूपोवि।
जाया रुदंत्यश्रुमुखीगोरूपोष्ट्रीविवत्सांनष्टायन्त्यां ॥९॥ ते आत्मनोदेहस्य यद्यपि विहरामयोतल्लद
लेनच्याधिमन्नमेयेयाथिःप्रीमयस्यास्तांनामालवयेकेनयतो विच्छायामि अन्तर्हधस्मायतावेव।
एवंभननामस्वेनलिंगेनलनत्कारणानिकस्यपन्स्हतिहूरेवंधुसिम्यादिपंचभिः हेतुस्थितेवंधे ॥२॥

दृष्टमल्पमायुषुर्येषां श्रुतो सम्यो नो मृगाणां नो तथापि श्रुतं सम्यं मोक्षमिच्छन्तो योऽमृतः सञ्चरमते।
मिता हि रम्या मित्रं कर्णेषु शर्दि समन्ते नद्धृत्वशुणद्वतः ततः किमतत्प्राह लकाश्चिदिति ९ तावत्सजमसमामिव
र्येतेः हृभूत लेनकश्चित्स्वियतेतत्तत्र श्रीपि किमतत्प्राह ५ म्रहोनृलोकेहृति कपामृतं वचः पीयेत श्मेतं।
हृष्टे हृष्टोलीलेवामृतं यस्मिन्नतद्वयाले प्रणोवनोमितमाह संहूम्मगृलसम्यनक्के यशोपवरुपयायुःतात्रि।

तद्धणुणोनृणामेवामन्यो नाम्यतनिमिस्कृतो १ क्षोपक्रुतोभवाताम्नृतःपामित्रकर्मणि ८ नकश्चि
त्स्वयतेनावयावन्नाल्पत्रात्नोनकः पतत्तर्षोरिश्रगावाना हृतःपरमर्षिभिः ९ प्रद्योन्नृलोके पीयेत
हृष्टोलीलामृतं वचः संहरूमसदृशरसस्यत्वयामेतन्नायुवस्सृहे १० निद्रयाद्वियते नक्रैहिराचन्या।
र्थकर्मभिः सूतउवाच यदापरीक्षित्कुरुजेमेषोनिरक्षनयोंदृश्य न्तमासमीक्ष्य तःप्रयात हृतो।
श्रावसृहि पपात्रि पुरुषायासमेतन्यां हृदिस्थितिजायायोनिर्गतः ११ भद्रोस्वकेनमालेचमारतेचात्र
गतनकुरुत किंपुरुषादिनिसर्वाणि विजिस्य जयाहृद्वलि १२ लेवमकलिंप्रविशितितनव
क्रवीतिले निशम्यवातामनतिप्रियां ततःसराससमुपाश्रोदिग्विजये खलेकतत्पपाममन्यां

इयादिवामहिवजद्धयः तद्वार्थकर्मभिःप्रमाद्वियते यस्मिन्नीतेक्कते सर्वः शापत्सारिकभवेत् तत्र
तावत्कलिनिग्रहश्लन्तमाह ११ यस्तानिजवक्रवीतिलेसमनयाप्यावलिनेदृष्टोकलिप्रविष्टस्यावत्।
तालमनुलिश्रियायामानांकिर्तिन्निश्रियाभपुरुकानेकेसमनेः निशम्यतत्ताराजमलेदृष्टनिग्रहार्थमाहतः।
सेपुगाशोविः पुरेश्रवालभ्यःपातानेपुरुनृपाविलम्बः ११ ततस्थिरिक्रिन्नपार्थोनिर्गतः २ भद्राश्वादीनि
हृष्टेवाश्चिमदिहिगोत्रातः समभद्रलग्नातिसर्वाणिवर्षाणि मेरोराम[illegible]ः इलावृतनतनउत्तरतानारमय्याक।

कंहिरण्मयंवर्षादिनाभिलातहृदियेवंपिकिंपुरुषंचकेतालिर्विजिय ॥ १३ ॥

यत्र च सत्यादयो गुणा न व्ययंति न क्षीयंते तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षष्ठेनान्वयः सत्यं यथार्थभाषणं शौचं शुद्धत्वं दया परदुःखासहनं क्षांतिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनं त्यागोऽर्थिषु मुक्तहस्तता संतोषोऽलंबुद्धिः आर्जवमवक्रता शमो मनोनैश्चल्यं दमो बाह्येंद्रियनैश्चल्यं तपः स्वधर्मः साम्यमरिमित्राद्यभावः तितिक्षा परापराधसहनं उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यं श्रुतं शास्त्रविचारः ज्ञानमात्मविषयं विरक्तिर्वैतृष्ण्यं ऐश्वर्यं नियंतृत्वं शौर्यं संग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलं दक्षत्वं स्मृतिः

सत्यं शौचं दया क्षांतिस्त्यागः संतोष आर्जवं शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतं २७
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिर्धैर्यं मार्दवमेव च २८
प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः गांभीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोनहंकृतिः २९
एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियंति स्म कर्हिचित् ३०
तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतं शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितं ३१

कर्तृत्वाकर्तृत्वाद्यनुसंधाने स्वातंत्र्यमपराधीनता कौशलं क्रियानिपुणता कांतिः सौंदर्यं धैर्यमव्याकुलता मार्दवं चित्ताकाठिन्यं २८ प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः प्रश्रयो विनयः शीलं सुस्वभावः सहो मनसः ओजो ज्ञानेंद्रियाणां बलं कर्मेंद्रियाणां च पाटवं भगो भोगास्पदं गांभीर्यमक्षोभित्वं स्थैर्यमचंचलता आस्तिक्यं श्रद्धा कीर्तिर्यशः मानः पूज्यत्वं अनहंकृतिर्गर्वाभावः एते एकोनचत्वारिंशत् २९ अन्ये च ब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वादयो महांतो गुणा यस्मिन्नित्यास्सहजा न व्ययंति न ही

त्रिभिः पादैर्मृतं त्यक्त्वा एकपादं समास्थितो नृपलैः स्वपचादिभिर्भक्ष्यमाणां पुंस्त्वमात्मपदविशेषणात्।
न त्यजन्ति भागा गोषु नैव शक्ता यकायसात् २१ हे देवि शृणु पतिभिस्त्यक्ता माताः स्त्रियः पितृभिस्त्य
क्ता मातापितृभिर्बालान् धर्मतो नैव दृष्टा कादैविकं नैवेद्यमालोन् किं करणं नाचैर्देवी सर्वतो नैव कर्म।
णि तु यज्ञो स्थितो न कलायुगमानं नक्षत्रयोगान् मानवेन्द्रस्य कान् २२ अप्रमेयं गुणान् ग्रामान् प्रवरोपितानि तु।
पादैर्मृते शौचरसि मेकपादं समास्थितो नृपलैर्भक्ष्यमाणो ग्रहो नक्षत्रं नयन्ति भागान्यतः
न स्त्रियस्तत्त्वमत्यजन्ति २३ स्वभक्ष्यमाणाः स्त्रियश्च विबालान् गोवत्सस्थो गुरुपादे निवर्तन्
नाचैर्देवो यत्र कुले कुलकर्मणा यज्ञकुले कलामान् २४ किं तच्च वंशमुत्कलितो।
पशुस्थाने गण्डशिलाले नैव वेदयितानि स्वतन्त्रो वा यानपानवासः स्थानं च योगान् तु वत्सो।
वलोके २५ यज्ञावले भूरिभागवतास्कन्दनाम्नतारस्य दृष्टेषु निरिशि यज्ञादिकमसत्वलोकि कृष्ट
कर्माणि निर्माणविलेखितानि २६ इदमस्माद्वन्तनवाधिमूलवसंचरेषु नैव विकर्पितानि।
कालेन नाले बलिनावलीयसा सर्पिलेन किं इन्द्रमयमोक्षण २७ यदि मृणाच भवादिवदन
त्स्व यत्नमायमानेनृष्टाच्छसि चन्द्रमेर्वतगये न पादेन लोकसनावद्देः २८
हासिलानि स्वधायः मे शुक्लेविसथानादेशामर्वतो शानादिपुरुष्मलं प्रवर्तमानं जीवलोके वा २९
देवप्रभानदीशिवेतेनव दामभूविभाः तस्माच नाम्नाणां कुलानां स्वकर्माणि स्मृतो तेन विस्तृता।
मतो धर्मो वसिनि यज्ञाणि विलोहितमाश्रितेषु भूतानि काले न निर्वाणानि देवविनमुपहासितेषु तेमा।
नादण्यमिकसनालानीलीसोः ३० हे देव शक्ते सा भागं यं कालेन चरन्ते ३१ भवान जानात्येव तथापि व

श्री भा० प्र० टी० ६४

ततः स्वरूपेणाह कलिनिग्रहहेतोः तस्यैवं वीर्यमानोपि वैराग्यं च स्मरन्मदमान् हन्यमानेनायमाने १ मृणालधवलवत्
तस्य स्वेदमुखान्मेहंतमिवेत्यनेन मेहनकालमनेन पादेन सीदंतमपि धर्ममभयानस्तथापि वर्तते नित्याणीयमाणा शूद्रत्वाभ्यन्तरेहते
केवलमानं देवोपेक्षितं २ धर्मदुघां हविर्दुघां गां ज्ञानां यवसमिच्छतीमिति अन्नाभिलाषः स्वर्णयां देवस्य
पन्नाभावान्मृग्यत्वं यवसमिच्छतीमिति ३ कार्तस्वरं स्वर्णं परिच्छदः परिकरो यस्य स्वर्णालंकारः
समर्थः समारोपितकार्मुकः ४ हे वृषलान यासि जानाहमिति चेत्तत्राह नरदेवो वेषेण नटवत्कर्मणाऽद्विजः शू

सूत उवाच तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् दंडहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलांछनं १ वृषं मृणाल
धवलं मेहंतमिव बिभ्यतम् वेपमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रताडितं २ गां च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहतां
विवत्सां साश्रुवदनां क्षामां यवसमिच्छतीं ३ पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदः मेघगंभीरया
वाचा समारोपितकार्मुकः ४ कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान्बली नरदेवोसि वेषेण नट
वत्कर्मणाद्विजः ५ यस्त्वं कृष्णे गते दूरं सहगांडीवधन्वना शोच्योस्यशोच्यान्रहसि प्रहरन्वध
मर्हसि ६ त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन् वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन् ७
न जातु कौरवेंद्राणां दोर्दंडपरिरंभिते भूतलेनुपतंत्यस्मिन्विना ते प्राणिनां शुचः ८ मा सौर
भेयात्र शुचो व्येतु ते वृषलाद्भयं मा रोदीरंब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ९ ॥

द्रः ५ अशोच्यान्नि
रपराधान्रहसि प्रहरन्वधमर्हसि अतो वधमर्हसीति अस्मात्तवेति ६ हे मृणालधवल
देवोऽकस्मात्त्वमेवमभावयति किं कश्चिद्देवो वृषरूपेणास्मान्खेदयन्नसि ७ दोर्दंडैः परिरंभिते रक्षिते
ते त्वया विना शुचः शुचं मा शुचं मा शोकं कुरु वृषलादपि भयान्माभूदित्याह हे अंब मातः शास्तरि मयि जीवति
सति भद्रमेव खलानां शास्तरि मम हिंसा धर्मे वेन हत्वा भिन्नतया पकाय यत्याह यस्येति द्वाभ्यां ९ ॥
अहो यो यस्य राष्ट्रे प्रजानां निविष्टेनोदर्शयति एवमुक्त्वा नरोपि प्राणिनामाह ८ मां त्वरमेः ९३ ॥२ वेदेन

64

तस्य विरहोऽद्य सहस्रमाह त्वमपि ३२ ब्रह्मादय इति यस्याः श्रियः अपाङ्गमोक्षः कृपाकटाक्षविक्षेपस्तत्कामाः सन्तो बहु
तिथं बहुकालं तपः समचरन् भगवत्प्रपन्नाः भगवदाश्रिताः पुनश्च श्रीः यत्पादलावण्यमलम्
अत्यर्थमासक्ता भजते ३३ तस्य भगवतः श्रीमद्भिः पदैः केतवो ध्वजाः आद्यः केतनानि चिह्नानि येषां तैः समलङ्कृताङ्गी
येः समलङ्कृताङ्गी भगवतः संपदं विभूतिं उपलभ्य प्राप्य त्रीन् लोकानतिक्रम्य अरोचे शोभे
तदन्ते उपलभ्य तेन नाथाकाले आत्मसम्पत्ति उत्स्मयतीं गर्वं कुर्वतीं मां व्यसृजत् तत्यजवान् ३४

आत्मानं चानुशोचामि भवन्तं चामरोत्तमम्। देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ३२ ब्रह्मादयो
बहुतिथं यदपाङ्गमोक्षकामास्तपः समचरन्भगवत्प्रपन्नाः। सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय यत्पादसौ
भगमलं भजतेऽनुरक्ता ३३ तस्याहमब्जकुलिशाङ्कुशकेतुकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलङ्कृताङ्गी। त्रीनत्य
रोच उपलभ्य ततो विभूतिं लोकान्स मां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदन्ते ३४ यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञाम
क्षौहिणीशतमपानुददात्मतन्त्रः। त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण सम्पादयन्यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ३५
का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः। स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां
रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्किताया: ३६ तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा। परीक्षिन्नाम राजर्षिः
प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ३७ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः १६ ॥

किं च यो वै ममेति आसुरवंशाः ये राजानः
तेषां अक्षौहिणीशतं रूपं ममातिभारमपानुदत् नाशयामास त्वां च ऊनपदं दुःस्थं सन्तं पौरुषेण सम्पादयन् अकाले आत्मनि स्वस्मि
न्सह कोपं स्वप्रमाणं सम्पादयन् यदुषु रम्यमङ्गमबिभ्रत् स एव गतः सम्प्रति मम पादहीनमिति त्वमपि विरहं
सार्थः ३५ का वेति विरहं का वा सहेत प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां
गर्वस्य हेतोः स्थैर्यं धैर्यं तथा अहरत् यस्याङ्घ्रिभिः विटङ्किताया अङ्कितायाः मम रोमोत्सवः सम्यक्स्पर्शादिविधानान्मम भवति
३६ कथयतोः प्राचीं सरस्वतीं प्राप्त इति शेषः ३७ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः १६ ॥

श्री
भा प्र
टी
६५

केपि विमिश्रा येप्रवितं तिस्त्रैश्च नं दर्शितं निश्चयः निर्दिष्टं तं अश्नन्कां मनोगोचरमार निर्देष्टुं वचनागोचरात्परमेश्वरात्
यं भवतीति निश्चयत्या विचारयत स्वबुद्ध्या २१ विविदोगानमोहः पश्चि चश्रद्धाभावनत्तानवानि निवाश्च निर्धारितमिदं वदन्ना
नवं जानन्नपि न स्वचेतसि न वक्तुं धर्मं ब्रवीषि अनीश्वरो भूत्वा केनोदितः सन्नाहयदि तिस्थाननरकादियहन्तान्
स्तुत्यकण्ठेन न भवतीत्याह स्वप्रख्यापेति २२ देवस्य मायया गति वचया ने कलते गाह भिन्ना नाचेतसा वचसश्चापि
चरेत्विनिश्चयान भवतीति श्रुयः धर्मो मोहितैः ज्ञानाज्ञानस्यापादानवादेनश्चवस्यामाहनपश्यतिचामा २३ अथ धर्मपदे
अश्नन्कां दनिर्देष्टुं कारितिक्रेशपिनिश्चयः अज्ञात्वरूपं राजर्षेर्विमृश्यस्व मनीषया २४ एवं धर्मं प्रवदति
स्मस्त्राङ्गिजमन्त्रम् समाहितेन मनसा विविदः पश्यचेतने २५ धर्मं ब्रवीषि धर्मस्त्वधर्मो निहृष्ट्रूपधृक् य
दधर्मकृतः स्थानं स्वचकस्यापि नद्भवेत् २६ अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा चेतसो वचसश्चापि
भूतानामिति निश्चयः २३ तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः अधर्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसङ्ग
मदैस्तव २४ इदानीं धर्मपादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः २५ इयं च
भूमिर्भगवता न्यासितोरुभरा सती श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका २६ शोचत्यश्रुकला साध्वी
दुर्भगेवोज्झिता सती अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति २७ इति धर्मं महीं चैव सान्त्वयि
त्वा महारथः निशातमाददे खड्गं कलये धर्महेतवे २८ ॥ तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः
इत्यादि अधर्मांशैः स्मयसङ्गमदैः तव त्रयः पादा भग्नाः इदानीं कलौ हे धर्म ते तव पादः सत्यं चतुर्थोऽंशः न त्वाजपि सत्यमेवास्ति यतः समाश्वास्यान्मात्मानं निर्वर्त
येत् कथं चित् कार्येन यद्धा उक्तम् लोकसाधयेत् नतरति पादः सत्यम् अन्ते तेन सर्वाणि कलिरूपः अधर्मो ग्रहीतुमिच्छति
तत्र सं स्थितिः कृपाजगत् प्रथम स्मृत्य णां चरत्यधर्मे तेनायमपि चरितमपि पादानां मध्ये सत्येन तपःशौच
दया अनये स्मरत्यनृतेन तत्सत्यमपि चरत्येव याहि यते क्रूपे वर्ष कलौ चरत्यधर्मः स शिष्टेन सत्येन नंदयती
ति २५ न्यासितो न्यस्तो भारो यस्यां तथाभूतापि इत्थंभूता यस्याः हेतुः तत्कौतुकं मंगलं यस्याः २६ अशु ग्रीका कलुषितमश्र
नीयमश्रुकलाः अश्रुकला सती शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति शोचति २७ निशातं तीक्ष्णम् अधर्मसहेतवः कलिं हन्तुम्

॥ १ ॥
९६

हेसवि सर्वीणाः काश्चिदितमर्थः असमाधिभिः असंसेणीडंतेभगोभासंगति। पश्लोकञ्जुनाणिणो चतेहवमेग्रमाह ९ कलहे
ग्रसिद्धेरहारहणाः नहियाः कुविलाः १२ वोमहसमल्लमामनुसवणाङ्केद्वेनवेद्वपुहनंवनकीर्तिहवपतीतितयातमाला
ह्लिनराणेनेहनेकथंभहस्मणाहितमाह १३ यस्मादनामसिनेनेयालेऽलंकृतेस्मवति एवमुनेसाम्समनःसकाशात्सर्वे
मणभवतिनतःमाएनोमहस्मवेन पत हेउ हममस्मर्थः इतिमाविशकोहितमाह अनागाल्लिति आगाल्कृत अपराधकेना
नस्मामस्मिस्मदेवस्मामस्मस्मदेवस्माणिभजमाहनोमिस्माहरेमामि सागरामिस्मनेनमलनहुमायआहरिणामी
निरंशीन ननेकस्मनियहेनस्मानग्रहेनवकिमणोजनेनआह १४ अस्मानयमिहाणनमामनः ददवतःअजीनामम

यस्मागहस्रनाः सर्वीः असंतेसाधमाधिभिः मस्समन्नस्मनमणांतिकीर्तिगञ्जभेगोगातिः १ एवमात्तांपरोपमो
लोनोनामातिनिग्रहः अनपनेगोपिम्मामिश्नहोहमसन्नम १ कोहवनवगासाह्लोमोरभेयवनभरः
माभ्रेवस्माहणागहेगालोकस्माकवतिना १२ आयोहिहवमहवः माभ्रनामहनागमा चात्मवेद्रण
कर्तारणाथानोकीर्तिहवणा १३ नवेनागस्माहेगुजनवमस्मेनोमसमहण माभनोभहमेवालितिग्रमाय
रसनेहने १४ अनागासिस्महस्मेगुणमामहल्लितिकृपणः आहमोमिभजेमातारसस्मेसागिसागर १५
गलोहिपरमोधर्मः स्वधर्मस्मानुपालनं गासनोनास्यथाष्ठाहिमनुषश्रुमथानिह १६ धर्मउवाच
एनहःपांडवेयानोप्रजसामोभयवनः सेवाञ्जणगोः हेगोरामामोभगवाल्लेनः १७ नवदेश
वीजानिपतःस्मः प्रफलधम प्रफलेविनानीमावाकाभेदविमोहिताः १८ केचिद्विकल्पवसनाआह

यस्मानवचमोकश्लाकंप्रजस्मवितिनमेव १७ वधनयतःपुरुषामागीनाक्लेशाहेनवोभवेयतेप्रकृषेनजावीक
यतोनादिनागाकाभेदविमोहिन वाक्मभेसनेवाह १८ केवलस्मभेदवमनेआक्षादयतियेयोगितनेयात्मानम
वआत्मनःप्रभुत्वात्कृः कृणहस्माकृः नउकेस्मात्मवगोनमनावप्रगात्मवादिप्रात्मनः तियहाविकल्पंऊकेरिग
क्नानालिकारणवहितेनप्रकृतिस्मालावदेस्मलांनोनामश्रमूलकस्मांभीनतांनचकर्मणःलाधीननात अनःस्वधमवभ
गनास्मधुःकाश्चिदितिम्सनदेवनाःदेवग्रहादिहनिनाःदेवग्रहादिस्माणेदेवनामणरेकीमोमकाःकर्मस्मपरेलोकाय

निषेधो

धर्मसदृष्टोमांडुरिधिविप्रत्यवविवाद

मिहासारीष्ट १३॥

श्री
रामाय
णटी
६९

पानेमघोरैः सुनामाभिवधः पूर्वेक्षुब्धेनपानेपरः एवंमहोरयानाशकनेनोक्तः अवनगर्वेन्द्रानपोनाशकेनेनश्रीउसंपर्गैः
सामोक्तोर्वस्यानाशकमितिहोवं यद्यपिसर्वेमर्वेत्रमनमपिआयान्मेनअन्तानीनाम्नाविउयथामत्येत्तैवं सूरश
हःपेत्नमस्येरपानयोसनमितिपासाविभोर्द्वेपमात्र सानशाहेनयोचमेवोत्नेमनः भाह्रेरपनाइत्नाभयसनमत्रेता
यापमुपासानाक्ष्योपाहीर्येन पानेरयमपाहेत्तु-नहिंमामनापाशाह्ननमहेत्नगीवीलरपाने विग्रहशाहेनचनहे
नः हीमेपयइति अविशेषः चनविपस्याप्येकत्रेवावस्थान ३९ देहीतिउनयाचमानायज्ञानत्रपसतांरक्षवान्

हनउवाच अयमर्थोऽस्तिनःस्नानसैस्यानानिकलैपईसौ यन्नपानंहिफहनायन्नापमेश्वनविफ ३८
उनश्रयाचमानायज्ञानत्रपमसाम्रवः ननोत्नमस्काम्रजोवैरचपचम् ३९ अमत्नेपवस्या
नानित्यपमेयुभवःकालिः उत्नरेयेणारन्नानिमवमत्रिवेपान्न ४० अपेतानिनमेवनवृत्
पुःउस्फशःक्वचित् विशेषनोधर्मशीलोराजलोकपतिर्जतः ४१ हेषमनशहीमाहानपःशो
चत्यामिति शनिमेरपआस्वामहीचममवर्धयत् ४२ मपषणतस्यात्तआमनपार्थिवा
चिन पितामहेनोपनमस्तरामाराणविविदिता ४३ आहेमनामाराजर्षिःकोरवेइग्निपोल
मत् राजाहहेमहाभागःचक्रवर्तीहहस्तुवाः ४४ इत्यंमतावभावायमभिमवरुता
न्नपः यसपालयतःदोणीहयंमत्रायसीदिता ४५ रामः ॥
ततःस्ववर्णीसाना
हस्तेमदंकामनमि
निहीउमगयजःइतिजोमलांहिंसा पतानिचनगिपचमवैरचारादिति ३९ अमानित्यमीउस्यानेउन
वसहिस्पर्थः ४ अपेतानिइनोउभ्रपुःउइविनमिकुःहीहवर्णायोरमवनामनत्रापिनासक्तिः ४१
पवंकलिनिहत्तहपमपासानुनिमरपेनपआशेनिप्रवतिवानितर्थः उभक्षीयमत्रग्रहनिरपिन
सभाविवेनपाह्निविभा ४२ पनहिंइदानीप्रपाहिरणारपप्रवेहमिकनाउपमस्तसमर्पितमासमूपा
हे अप्युनापालयनेइतिचवर्तमानसामथ्यवर्तमानवनतिर्देशः ४३ मत्रापमत्रकर्हेदीतिनाःसीना

66

श्रीमद्गीस्तता २९ प्रायणं ईश्वरपाईः स्रोमसः स्वकीर्त्याईः ३ गुणकेशाश्र्वेनं तस्मयशोपरायेवयंनेषांलाम
लिवडांललिः येन तस्मनेनव किंचन केनाप्यशोनयाति तद्यपस्मात्स्वपमेवञ्जं नेदेवाह ३१ राजदेहे पुवत्मानं
तामहस्वर्यंनः मव नः अनार्थमोजेनस्वरूः स्वपमं स्वागः देवपालनात्मः मध्याकपद ३२ नतु स्माद्दीर्तिनये वा
ने नमईश्वलावतं रेशायतस्याविनानेविस्वारो हि नवालिगुणाः ३३ इत्यायागां नइपाम्हतियस्य शावेमनतो

नेजितां मभिमेत्रयविहायतत्यलोकनं नमान्हलोविस्मः समगाइयविह्वलः २९ पतितेनपदेयो
धीरः कृपयाभीलवस्मलः पुरापाणोनानुपीनस्रोतत्स्वाहदेहेहसहिव ३ राजोवाच नतेगुणकेश
यशोपयाणागद्यालले नभयमानिकिंचिन्न नवतिंतंयमवन्नाकृपचनतेइमईयिनमयमेवइ
३१ लोकतमानलयदेवदेहस्वपमहलायमपमेहगाः लोभात्मेषु मनार्पमहानेणचमाया
कलहस्वदंभः ३२ नवर्तितमनदपमवधापमेणालोनचवर्तिनवो श्रेष्ठावतेयचयद्गतिय
तेयतेश्वरंयतलविनानविनाः ३३ यस्मिन्नर्मीगाना निश्चमानस्त्यामहितेथनतांशननतिः
कामानमोहानाश्रियनरामानामनवेहिवायुरिवेषयात्मा ३४ हनुवाच यतितेनेवमादि
ष्टः कालिः मनानवेपत्तुः नवयतामिमाईहेहउपाणिमिनोयते ३५ यत्रवचनवत्यामिसा
वेभोमननवालया लतुयतत्र नताविनामानेगुणपासने ३६ नत्स्यपमेभ्रनांस्रहपातेनतिदेह
महामि यत्रेवनियतनोवस्य आतिहस्रेवणामन ३७ ॥

निकामांस्तुनव इस्रावयोदेवाइयंतेन नहिसिलशाह पदस्यावदाहीनामात्मेतितथापिजीवन्नयोकिं च
इत्याह श्रेनवहिरितियथावाभुः मागाद्दयगानः स्याविनवहिरादेर्माहि नहत्स्वयेनयामीश्वरापीति ३४३
यनामिउहलावतृदेउणालियमभिवेषुले ३५ श्रवननस्यामितिपानवात्मानयापत्रकापिवस्यामि किं
ननवननापिमाहः इहीनेदगुणाममनवेयेननंनामेवलतंयस्मान नियतः निश्चलोवस्यामि ३७ ॥

श्री
भा गी
प्र टी
६१

पारिहितमात्मानमहंकृतमहंकर्तानोऽहंयंकिंविद्धनात्तैरेनावदेवकर्मण्यभिप्रतिसर्वथात्मनांकुर्वयतियायाइतिर
कथनीयात्मश्रुतिकर्माणिपरमतत्वस्थाकर्मविषयाः श्रुभिर्विभिःसद्भावमिच्छंद्धिःपुनर्विस्तराकथनार्थमात्मा
क्लिकृतमस्यचक्षमाभिनेश्यति स्मृतिविभिः ९ अनेनानन्यानात्जीवअर्पितमेवायाङ्गिनीयाविशुद्धयशान्कीतेयमि
न्यायात्मकेमनीनामसहेशरणानिवृत्तेकेकिंच ॥ आभिन्नकर्मणिमदेयनायासप्रविष्यनीयवेशएवाहस्तेन
फलानिश्रुयाभायान् एमेनपयोविवर्णात्मायारीरयेषानान् अस्मान्कर्माणिषष्ठीश्रमत्वमकारेमधु

उपवर्णितमेनदःखएंपारीतनेमया वासुदेवकथेपिनमात्मानेयरहंकृत ८ यथाःकथाभग
वतःकथनीयोफलकर्मणः गुणाकर्माश्रयाःतेभिःसमेव्यात्माश्रुभमिभिः ९ अवेषयकृत्वःस्मृतनी
वसुमाःशोभमगात्मनीविशारदयथाः यत्तत्वशमहितकृत्स्नममर्यानामस्तेहिनः १० कर्मण्येमिनना
त्मानिष्प्रमहम्यात्मनोभवान् आपादयतिगोविन्दपद्मासवमधु ११ नतयामलवेनापिनः
स्वर्गनापुनर्भवं भगवत्सङ्गिसङ्गस्यमर्त्यानाकिमुताशिषः १२ कोनामतृप्येद्रसवित्कथायाम
हत्तमैकान्तपरायणस्य नान्तंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपात्ममुख्याः १३

मधु १२ भग
भक्ताःतेषांस्वयात्माविश्वभक्तसंगात्मयोलवमल्पःकालःतेनापिस्वर्गनलयामःसमेनप्रणामोमोक्षेणापिसमं
नपुनर्भवःनवायुवर्गविभावनायालोके मर्त्यानानलकाम्याशिषोराज्यायानतलायानिकिमनवकृत्य एवतस्म
रामभिन्नप्रवाणोस्यमाविभवोगनिकोनमिति १२ रसवितरसज्ञःकोमहत्तमानामेकान्तेनयनमाश्रया
यत्तस्यकथायामगुणस्यप्राकृतगुणरहितस्यकल्याणगुणानामन्तंयेयोगीश्वराःतेपिनजग्मुः प
नायेनव्रतिपरिगणायोचक्रुःभवःशिवोहिपाद्मःब्रह्माचमुख्याःतेः १३ रामायनमः॥

वत्सरायन विष्णु

67

इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः १७ राज्ञस्तक्षकदंशेन मृत्युर्ब्रह्मशापो निरूप्यते भगवानुग्रहरूपत्वासञ्ज्ञा
तो वैराग्यमावहन् परीक्षितो निर्याणमुपाख्यानं तत्र नत्वा भागवता यजन्ता स्वयं मनसा स्मरयति यो वा इति विप्लुष्टो निर्दग्धः
मृतः १ ब्रह्मकोपो नाम तक्षकात् प्राणविप्लवात् प्राणनाशात् नेनोरुभयान्मृत्योर्न संमुमोह यतो भगवत्यर्पिता
शयः इति २ विज्ञाता अजितस्य संस्थितिर्येन सः शुकस्य शिष्यः सन् ३ विज्ञाता तत्त्वं संस्थितिः न संमोहः ३ उत्तमश्लोक
इ ४ उत्तमश्लोकवार्तानां ... स्मरतां ... अन्तकालेऽपि संभ्रमो न स्यात् ... ४

इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः १७ सूत उवाच यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः अनु-
ग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात् न संमुमोहोरुभया-
द्भगवत्यर्पिताशयः २ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वं कले-
वरं ३ नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतं स्यात्संभ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदांबुजं ४ तावत्क-
लिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ५ यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भ-
गवानुत्ससर्ज गां तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ६ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारभुक्
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ७ किं नु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा अप्रमत्तः प्रम-
त्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ८ ॥

शापेनाह ४ तावदिति अभिमन्योः पुत्र आभिमन्यवः ... तावत् ... ततस्तत्काले प्रवेशाद्वा प्रविष्टोऽपि न
प्रभवेदित्युक्तं तदाह ५ यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन्क्षणे ... ६ ... यस्मात् ...
... कलिं ... ७ सारंगो भ्रमरः ... यदि ... काले ... कुशलानि ...
... इति ... ततः कलिः ... कृतानि ... सम्यक्
... कलिना ... किं ... ८ ॥
...ह ९ किं न्विति ... धीरभीरुणा ...

श्री॰ स्मात्मेनदाधिक्यं नाम स्वनाम्नो मस्मार्थं स्नानं नमेतावतालं सूचितेन अलं पर्याप्तं न किञ्चिद्विलक्षणतो वक्तुं शक्नोतीति देवा

भा॰ ग॰ दीन्नितरान् ब्रह्मादीन् प्रार्थयमानान् हित्वा विभूतिः श्रीरनभीप्सोरपि यस्याङ्घ्रिरेणुं सेवत इति २० अथेत्यतीते यस्य पादन

प्र॰ टी॰ खादवसृष्टेर्लिःसृतम् विरिञ्चेनोपहृतं समर्पितमर्घोदकं ईशसहितं जगत् पुनाति विरिञ्चेनोपहृतत्वेनेशेत्र तपोऽस्य

९८ पासकत्वमुक्तं तस्मान्मुकुन्दादन्यः को नाम भगवत्पदार्थः सर्वं स्वार्थः २१ यत्रेति यत्र यस्मिन्ननुरक्ता धीराः सं

एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूतिर्यस्याङ्घ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः २०

अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोपहृतार्हणाम्भः सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात् को नाम लोके भगवत्प

दार्थः २१ यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा व्यपोह्य देहादिषु सङ्गमूढम् व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं यस्मिन्नहिंसोपश

मः स्वधर्मः २२ अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान् नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्त्रिणः तथा

समं विष्णुगतिं विपश्चितः २३ ॥ रामः ॥

सोऽहं पृष्टोऽर्यमणो परमका ष्टापन्नेतदाह यस्मिन्नहिंसाउपशमस्व

स्वाभाविकः धर्मः प्रवृत्तिभागप्रतिभिन्नेऽपमारीहितितोपाख्यानेन वक्तुमाहस्म हरतीति २२ हे अर्यमणः हे सूर्याः त्रयीमूर्त

यः अत्र यावानात्मावगमः मम स्तानतावदाचक्षे प्रवदामि तथा हि पतत्त्रिणो नभः आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेवोत्पत

ति कृत्स्नं न तथा विपश्चितोऽपि विष्णोः गतिलीलां समं स्वमनोऽनुरूपमेव वदन्तीत्यर्थः २३ ॥

तत्र श्लोके मुख्ये भगवान्प्रधानं सेव्यो यस्य स भवान् नः शुश्रूषतां नोऽस्माकं वितनोतु विस्तारयतु तत्र शुकपरीक्षित्संवादेन कथयेत्याह स
वा इति त्वाम्प्रा ।१५ वैयासकिना शुकेन शब्दितेन कथितेन ज्ञानेन ज्ञानं प्राप्य येनापवर्गाख्यमास्पदं यस्य तस्य खगेन्द्रध्वजस्य हरेः
पादमूलं भेजे १६ तन्नः असंवृतार्थं यथा तथा आख्याहि नन्दे वानिर्दिशाति परीक्षिते कथितं पारीक्षितं तेनाख्यानं श्रीभागवतं पुराणं
परं पुण्यमसंवृतार्थमुक्तं अत्यद्भुतयोगनिष्ठं यस्मात्तस्माच्चरितेनोपपन्नं युक्तं अत एव भागवतानामभिरामं प्रियं यतो विशेषाणि
कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वमुक्तं श्रीभागवतस्याख्यानेन तत्र प्रवृत्तिं गमद्दत्तामादर्शयाच्च मान्मानं तस्य वेदताम्भा ।१७ अ

तन्नो भवान्वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकान्तपरायणस्य हरेरुदारं चरितं विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन् १५ स
वै महाभागवतः परीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलं १६ तन्नः
परं पुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठं आख्याह्यनन्ताचरितोपपन्नं पारीक्षितं भागवताभिरामं १७ सूत
उवाच अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हास्म वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजाताः दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानाम
भिधानयोगः १८ कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य योऽनन्तशक्तिर्भगवा
ननन्तो महद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहुः १९ ॥ गमः ॥

दोश्चर्ये हेति हर्षे वयमिति सूता वायां प्रतिलोमजा अपि अद्य जन्मभृतः सफलजन्मानो जाताः वृद्धानामनुवृत्त्या
दवोज्ञानवृद्धः शुकः तस्य सेवयेति वा दौष्कुल्यं नीचकुलत्वेन निमित्तेन ता आधिं मनःपीडां महत्तमानामभिधानयोगः लौकिको
पि संभाषणमात्रं सर्वो विधुनोति नाम्नापि यातिः १८ कुतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यं तस्मात् तस्य नाम गृणतः पुंसो तस्य नाम
दौष्कुल्यं विधुनोति इति किं वक्तव्यमिति के समस्तेनाह अनन्तशक्तिः यो यस्य स्तुतो यतो ह्यनन्तः किं च महत्तमैकान्तपरायणस्य सम
हद्गुणाः तस्य भावः तस्मात् अयमनन्त इत्याहुः पंचपंच यतिभिः पठ्यते इति ॥ तस्य वचसो

श्री. आ. रा. प्र. टी. ६५

तस्य पुत्रस्य च गीनामस्य जंतुः खे ३२ तत्रार्भकमभ्येत्य बालानोरान्तःपी दुःखान्नासयर्ममेव निर्दिशति स्वामिनी स्वामिनीदास
नायदत्तपापापुत्रगानां लिभजाकाकानामि स्पृनामिव वेति दासनंदर्शयति स्नाह्यणाइति सभाइभांडे स्मितेतत्रनदलत
देयहत्यास्मि दइयामि ३५ इतिवयस्यान्तकासे षेणपानान्मेः द्विगोयस्यकौशिकीनदीतस्यास्त्रपः संधिराघः वायत्रा

तस्मात्पुत्रोतितैनौविद्वानन्बालकोर्भकैः राजावैप्रापितेनाते अनातनेदमन्नवीत् ३२ अन्नोभयमपालानो
पीमावलिस्वजामोव स्वामिनवेयदासानोबारपानाम्नुनामिव ३३ बालगोःतत्ववयुहिदारपालोनिनृपितः
स्तकाध्यनकृदेकास्यःसभाइभाक्तमहसि ३४ कालगतेभगवतिस्वात्वपुत्रमत्थगामिनी तोक्षनमेतनयोद्दा
79 प्राक्षियशनमेवले ३५ इत्युक्तायोषताद्यानोवयस्यान्नृषिबालकान् कौशिक्यापडुपस्पर्शवायत्रवि
समर्जेद्ध ३६ इतिलक्षितमर्यादनतकःसममेहनि देहातिस्मकलागारंचोदितोमत
नद्वते ३७ ॥ रामः ॥

शापं ३५ इत्येवसर्पनितदेपेणोथुसतिकृत्तिमदायिभतिपाठातोद्वंदत्तिभस्नीकारिप्यतिस्मेतिपादमूर्गं फल
स्पागयतलेममयाउतेतिह्वसमार्थं ३८ ॥ ॐरामायनमः ॥

अवधूताः अपश्यत् तं प्रसिद्धमाश्रमे तस्मिन्मुनिं समीक्ष्य २५ प्रतिबुद्धाः प्रमादतां [illegible] दयो येन [illegible] प्रबोधाय तं स्थान
अपातायदादिलतागान्यं [illegible] तीर्थपादे श्रामश्रतपवश्र लम्भूतनाद्विविक्षितं २५ विप्रकीर्णाभिन्नताभिराच्छन्न ककभृंगवि-
शेषकस्य च भ्रमणावच्छन्नं विशेषेणाग्र्यम् अतालं अर्थस्मृतः तमाभूतं मुनिं २६ नलश्च तत्र गात्रं स्नानभूमिं प्रवेशस्थानं च भ-

प्रकम्पयन्नुदयपुष्पविचित्रमार्गप्रान्ते मृगानतुगतः श्रान्तः क्षुधितः तृषितो मृगी २४ जलाश्रयसमवगताः प्रवि
वेशात्तमाश्रमे ददर्श मुनिमासीनं ध्याने मीलितलोचनं २५ मुनिरन्ध्रिपद्माणामनोज्ञोद्भवमुपासते स्नानत्रया
न्यंशुमिश्रलम्भूतमविज्ञाय २६ विप्रकीर्णजटाच्छन्नं [illegible] विमुञ्चमानालकदर्कन माभूतमया-
सन २७ अलग्नगात्राभ्यामादिरसंग्रामार्त्तमुक्तः आत्मसामभिवाञ्छन् समस्मानः मुकोपहृ २८ अमृतश्च तैः स
हसा [illegible] मर्दितात्मनः ब्राह्मणाग्र्यमभिकृत्य [illegible] २८ सतत [illegible] तेगता [illegible] कुम्भा वि
लिंगच्छन्य [illegible] निधायपुरमागमत् २९ [illegible] मालितानाः सिद्धासमापितन्ते-
सिकिनः स्मालचन्द्रमूर्तिः ३० ॥ रामः ॥

तमः तसेश्रमार्यामलतं च प्रियवचनं च येन सः २८ [illegible] यानेरात्तोभिप्राय मादरः
पपर्कि प्रत्यालय समवेंद्रियः सन् मीलितलोचनः स्थितः [illegible] किन [illegible] भासमायिरिति
निःशमयेत्सर्गः ३१ ॥ श्रीरामाय नमः ॥

श्री·
भा·टी·
प्र·स्की·
७·

अर्थधर्मः सदा नारायण्यलोकेपोमि वार्थकामयोरेवो भिनिवेशिनामनां एवं राजमात्रस्य शायानर्हत्वमुक्त्वाप्रसक्ते विशे

तद्यत्नःप्रायश्चैतानवर्णयन्नष्टनाथसवतो विलं

पकात् परस्येत्युक्तेति प्रापंतिर्नृनतेपुस्नूनुस्त्रियोर्थामृहपसवे

नना: ४४ तदार्थधर्मस्यविलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुताम्त्रयीम

यः ततोर्थकामाभिनिवेशितात्मनांशुनाकपीनामिव वर्णसंकरः ४५ य

र्मपालो नरपतिः सतुसम्राट्बृहच्छ्रवाः साक्षान्महाभागवतो

राजर्षिर्हयमेधयाट् बहूनूत्प्रमयतोदीनो नैवा

स्मच्छापमर्हति ४६ ॥ ॐ ॥

रामायनमोनमः

70

ध्रुवायधर्मपालइतिन्यायेन ४४ हयमेधयाट्ञ्श्वमेधयाजी ४५ प्रमसतत्पापमस्मान्प्रायश्चित्तमदृष्ट्वापापमावे

दयन्भगवतप्रार्थयतेप्रमापोषिति ४६ ॥ ॐवामओ ॥

गलसर्पः कलेवरं यस्येति म्लक्षमासः मृतकके त्रुश्वेतिमर्थी। ३८ अगिरस्सगोत्रोत्र वः कैलाशकाशः ख्यातः सपेंवि हस्य ३५
अनभिनन्दनवाक्यमहोइ तिवनष्टेतेवयामस्मायं कृतज्ञो हेपरयेदसः हेऽः ४० यशोविस्तविमाख्यातिर्यसंतंपरास्य नरदेवे।
नृभिः तं मोव समसहस्तु ४१ अलक्ष्मा गोत्र हशपमोगाष्टपमाने अविवनूपवत चोरप्रचुरो यलोको विनेन्नातिकस्मिनेव

ततोभेस्मा अस्मैवालोगलेसर्पकलेवरं पितरं बोलजः खलौ स्वकं बोकृषोदद ३८ सवाश्रंगिरसोद्धलनक्ष
नामृतविलापने ४ न्मीलशानकेनैवेहहासोसेकलोयग ३९ विह्प्रजुनयस्वबमकसाहिरोदिपि कोनवा
तेप्रतिकृतं मितमृतः समवेदयन् ४० निशाम्यमानमस्तैनहेस्मग्रान्मोनामन्नमसनेदत अकोवनाकोमहद
नतेक्तत अलीयमिनोदस्तहृदेमोप्हतः ४१ नवेनृभिर्नरदेवप्रायत्यसमानमदस्मविपकाउहदे यतेजसाङवि
घवेणायुमाविंदंति भन्नागपक्रलोभयपजाः ४२ अलक्ष्मागोत्रनरदेवनातिरथागपागावयमंगलोकः न
दाक्षिणोप्रचुरोविनेनस्मः ह्रस्मागोक्षः विवनूपवत्सयाणान् ४२ ॥ समः ॥

रथागपागाविव ४३ नष्टोनाथोयस्मलोकस्मतस्मवलोः पनस्मविलम्बकात् चोरादेहतोयस्मापेम विश्यतिनदमलि
मिन्नमादस्मान्नप्रख्याति अननयस्मेत्रपस्वमस्मैवनदेव माणदर्शयति परस्परमिति शापतिपहर्षवदंति जनते अपल्ने
तिपश्चादीनकृदस्मावः चोरवक्रलाः ४३ ॥ समः ॥ समः ॥

श्री
भा या
ग टी
९२

अथो नमस्ते श्रीलोल्य कौस्तुभस्तादृशं मम श्रेणपद दृढयन्त यामि वार्यानि विहारं श्रीकृष्णांघ्रि मे नाम मे नाथ यि मनस्मानः सर्वैः पु-
रुषार्थं थिभ्यो ज्ञानन्याय स्मरणेन क्षिप्ति मयोः नत्र कल्पे ज्ञाण विषयीं निधानं नयं ज्ञाय यत्र कृष्णस्य तत्पारणाः
यत्कामं तत्तथा सर्वत्र नाम मितिविशेष भक्तिफलमाह ५ यायी नालमेतो वीर्यस्याः स्तल स्य नयाविमिश्रा
येकृष्णांघ्रिरेणवः नेष्यथि कस्य त्वोत्कृष्टयं दृष्टनस्यते वीर्य स्याहितो उभय पर्व्यानते ह्रिस्वसे शान्त लोक पालैः
सहितान् लोकान् मुनाति सोऽत्युष्मात्ः आसन्नसमयाः सर्वत्र ज्यानियतन कालनान सर्वोपितयाध्यन्त लोके

अथो विहायेममसुं च लोकं विमर्शितो हेययया पुरस्तात् कृष्णांघ्रि मे नाम थि मान्यमानं तु पाविशाम
यत्र समर्पितया ५ यावेल्लम ह्यौव लसो विमिश्र कृष्णांघ्रिरेणव भिथि कोऽपु सेवो पुनाति लोकानुभय
त्र सत्याङ्कस्तान समेव नमिष्यमाणाः ६ इति स्म वह्विधयमपोऽर्थेयः प्रायोपवेशो तिविस्तपयो दृयो
युक्तोऽङ्घ्रि मनन्यभावो मुनिश्रुतोऽनुक्रमसमस्तसत्याः ७ तत्रोपजग्मु भुवनं पुनाना महानुभावः मुनय
स्सशिष्याः प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं च तीर्थानि पुनाति सन्तः ८ अत्रिर्वशिष्ठश्च्यवनः शरद्व
नरिष्टनेमिर्भृगुरंगिरा तथा पराशरो गाधिसुतोऽथ राम उतथ्य इन्द्र प्रमदे ध्मवाहो ९ मेधातिथिर्देव
लआर्ष्टिषेणो भारद्वाजो गौतमः पिप्पलादः मैत्रेय औौर्वः कवषः कुम्भयोनिर्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च
अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरुणादयश्च नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा
ववंदे १० रामायनमः
तस्मैवेन ६ इममेवं विलसत्पयो तांगायाऽज्ञायोपवेशं प्रतिश्रवद्धियतन्निश्चित्मपोऽह्वे
यद्दिति नत्कल्लोविमर्दयापयति नात्पत्स्मिन्भावोयस्यमः कृतः मुनिश्रद्दउपशान्तः तत्कृतः शुक्रः समस्तः सेवो-
यनमः १ तस्यस्तदान्तदृश्यानायैश्चनयउपागतानः नतनीर्थे तान्नर्थ कृतनार्थवान नत्वनाहपानामपि तीर्थया-
त्राद् पणनेलयाद्दश्रायांणांत तीर्थयात्राश्याजैः तीर्थानि पुनन्ति ९ अकृणामदयः कोऽपि विविशेषाणाद्यङ्गि-
रिष्टा नानायानिअर्षयानि कृष्णिगोत्राणि तेषु प्रवरानन्सेश्चनपिराश्लाश्च वे सदृशवर्णववंदे १० रामायनमः

राज्ञा चेत्स्यति यापं दृष्टान्तर्दिति कृते भविते तत्तन्न संभवति तस्य महाभागवतत्वादिमाह् ५१ तिरस्कृताभिर्दिताविप्रलब्धा
देवितात्तत्राप्रवज्ञाताः दूताः ताडिताः [illegible] तिरस्कृता दिकृर्तं ननम्ब्लीकारेकुर्वे तितरस्कारा विप्रलम्भकाः प्रभवाः समर्था
अपि ५८ विकृतत्रापकृतः [illegible] नायेनाविनयत पृथक्चेन दिमाह [illegible] ५९ दुर्देवु [illegible]
त्मानात्मयतः ५५ इति श्रीशुक [illegible] ५७ प्राणोपलिप्स्वे [illegible] नभो
कृतत्रचैकोनविंशोकः इति [illegible] कृते [illegible] चिन्तयन् [illegible] जातः [illegible]

अपापेषु स्वभूमेषु [illegible] यापं कृतं तेन [illegible] मर्हति ५१ तिरस्कृताविप्रलब्धाः
[illegible] ५८ [illegible] कृतान्तेन [illegible]
[illegible] ५९ [illegible] तेन दृष्टाति
[illegible] ५५ इति श्री [illegible] ५७ [illegible] महीपति [illegible]
[illegible] कृते [illegible] निगान [illegible] १
[illegible] कृत [illegible] कृतायमेव [illegible]
[illegible] २ [illegible]
[illegible] ३ [illegible] कालः [illegible]

[illegible] कृतेय [illegible] तस्मात्से [illegible]
[illegible] कालात् [illegible] ततः
[illegible] एवं [illegible]
[illegible] २ [illegible]
[illegible] ३ [illegible]

मृद्यायां किरातदेवसंसेवोदितानेदुः १७ प्रजानुग्रहे शीलं स्वभावो बलं च येषां ते उत्तमश्लोकगुणैरनुरूपं सुंदरमिव १८
भवत्सु कृष्णं प्रेषु ये जहुरिति युधिष्ठिरादिभिरायेणापरस्परं केऽग्रथते सर्वेति १९ परे श्रेष्ठे लोके तत्र देहेन विरज
स्केति मायं विशोकं विशोकं च यास्यतीति कृतः तयाद्व्यवस्थितिमिति २० आश्रुत्य आकर्ण्य समं पक्षपातशून्यं मधुच्यु
तया मृतस्रावि गुरु गंभीरार्थं अव्यलीकं सत्यं च २१ त्रिपृष्ठाणां लोकानामुपरि दृष्टे सत्यलोके वेदा यथा मूर्तिधा
भवंति तथ्य त्यः ज्ञानातिशायसुकृपालतामात्मनेहेति स्वप्रयोजनं परानुग्रहं विना नास्ति नाहिं सपवा

एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः प्रशंस्य भूमौ व्यकिरन्प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुंदुभयश्च नेदुः १७
महर्षयो वै समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा यदुत्तमश्लोकगुणा
भिरूपं १८ न वा इदं राजर्षिवर्य चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगव
त्पार्श्वकामाः १९ सर्वे वयं तावदिहास्महेऽद्य कलेवरं यावदसौ विहाय लोकं परं विरजस्कं विशोकं
यास्यत्ययं भागवतप्रधानः २० आश्रुत्य तदृषिगणवचः परीक्षित्समं मधुच्युद्गुरु चाव्यलीकं आभा
ष्यतैनानभिनंद्य युक्तान् शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः २१ समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे
नेहाथ वामुत्र च कश्चनार्थ ऋते परानुग्रहमात्मशीलं २२ ततश्च वः पृच्छ्यमिमं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा
इति कृत्यतायां सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धं च तत्रामृशताभियुक्ताः २३ तत्राभवद्भगवान्व्याससू
नुर्यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः अलक्ष्यलिंगो निजलाभतुष्टो वृतश्च बालैरवधूतवेषः २४॥

र्थः स्वात्मन्यपि शीलं स्वभावः २२ पृच्छ्यं प्रष्टव्यं विश्रभ्य विश्वासं कृत्वा पृच्छे कर्तव्यामित्यस्य भावः इति कृत्यतायामिति
निश्चये सर्वात्मना सर्वावस्थासु कृत्यविशेषतश्च म्रियमाणैः कृत्यं शुद्धं पापं पक्षे दोषरहितं आमृशत विचारय
त २३ तेषु मार्गयोगतपोदानादिभिर्विवदमानेषु सत्सु यदृच्छया गां पर्यटन् व्याससुतः तत्रागमत्तत्र आगतः अल
क्ष्यमाश्रमादिचिह्नं लिंगं यस्य अवधूतायाजनैः यत्कृत्य अवधूतान्वयनस्य वेषो यस्य तन्मन्यमानादिना प्रवृत्तिर्नशैते

विज्ञापनार्थं पुनः कृतवानाम सः लिखितं पुष्पं वैलोपस्मात्मगृहोतोतं योगिनैनं त्याग्यानेन ततः आयोपवे शनादिसवि
कौर्तिनेपुत्रकमयुक्तं वेति विज्ञापयामास यत्गुमोदने नानुग्रहस्मालस्मात्मानेज्ञाग्नेनेदोदति ॥ नृपाणामथम
हृन्नमेरवत्रग्रहणाणि शीलं कृत्रयोर्ना एतच्चसतामतिङ्गले सर्वमाहू आलाणानामाहूयो चात्प्रलालनोदकान् हृ
यातुलिङ्गविपि गृहयामास सम्मत्रमहाजोतिति स्मृतेः दुर्दैन्यं विज्ञप्नोनलानोपि हृत्वा देव विलहृद्दिनमतानि
स्यानमयोगिनिष्पत्त्यर्थः मार्होकं मयस्लोमानस्मानेद्दूयमोक्षा लाभवेतो तावद्तन्ग्रहे उल्लशापापिभगवन्त
माहादेवजातद्दस्मात् १२ तस्यमात्लोकर्मणांपद्मजातपत्नानं स्मयामानानोगृहेत्पुत्रा मर्कंकिंचित्तसमेवयामव

सानेपविशेषयत्नेत्रभूपः कृतः प्रणामः सविकौर्तिनेयत् विज्ञापयामास विधिवत्वेनाऽपृष्टितोपे
मिगृहीतवाणि ११ राजोवाच ग्रहोवसंयुक्तसमानाद्पापोनसहृदन्नस्मातुग्रहकणीयशीलाः राजाकुले
ज्ञात्वाणापाहृत्मावाहूमहि दृष्ट्यतवाश्लोकश्रुः १२ नेसोवमेहपापमावचेमाधामसकौचिन्नसगृहेष
मोहो निवेदमूलोहिजस्यापत्नृपाणयसमस्कोभयस्याप्तुपूर्व ११ तस्मापयानेपुनिवत्तविशायोगावे
र्कौपूतविन्नमोशा हिजापहृपः कद्कस्ववज्ञकोपाद्सावलमापूतवीक्ष्यामासः १४ पुनःचभूपाद्वा
वसनेनतानिः प्रमाणश्चतदाप्रपेत्र मद्दमपामासुपयामिसहर्षमेमस्तुसर्वंचनमोहिजेभ्यः १५ दे
तिस्याराजापचमायपुत्रः प्राचीनमूलेप्रकृतेषुधीमाः उद्दस्मूलोद्दिताणक्लबालेमद्वइपन्तः

प्रदपामये इतिपाद: पद्यानवसाणामशोकापचोहिजापतवालभूवपुत्रपक्षिनशपेमति गृहेषुमसको भयेयत्नेनि-
र्विलोभवतिपदोनिर्मूलः यशमूलपासिकायणोपक्षिनस्येनेपापश्यामावनात् तस्माद्विजमूलनाननदूपो
हिजपापकाविततानिपयः तामाशोपतेहात्मा १३ तस्मात्सापुपयानेपापणानलप्रविपाकस्मानुतेदेवीदेवतानु-
पापायाच्चप्रमोत वाणाहृः पतिक्षिपानाहेमायाः कथाः १४ सत्यापापयोपदानेनपक्षाहृस्मृपाभूपानतस्मा
स्पृहोजन्मानि १५ यप्पवमायोलिमसयः तेनपुत्रकः प्राचीनमूलेप्रकृतेषुधीरः प्रकोपस स्पष्टतेजनमेजयेनसेना

मुहूर्तमालायाः १८

कोतेन १८

श्री
भा॰ पा॰
प्र॰ टी॰
७१

73

विष्णोः सान्निध्यात्स्मरणाद्वा ३३ पाण्डुसुतानांप्रियः अतः तस्मिन्मयि प्रीतः पैतृष्वसेयानां प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्य मे आत्तः स्वीकृतो
बान्धवो येन कृष्णेन ३४ म्रियमाणस्य श्रीकृष्णस्मरणं विना अन्यत्किं यत्कर्तव्यं म्रियमाणानां तत्तत्कथं स्मर्तव्यं नयिता
याचयितारं नयितृत्वं नमोवन्दनं नाम नमस्कारादि तत्र याचकं याचयतेः इति प्रश्नानिकस्य एषां ३५ सम्यक्सिद्धिं येनप्रा
प्तेः कार्यं कर्तव्यं ३६ कर्तव्यं नानाविधं कर्म इति भेदः विपर्ययं ययाश्लक्ष्णया मधुरया गिरा वाचा आभाषितः अभिमुखीकृतः

येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्ध्यन्ति वै गृहाः किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ३२ सान्निध्यात्ते
महायोगिन्पातकानि महान्त्यपि सद्यो नश्यन्ति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ३३ अपि मे भगवान्प्रीतः कृ
ष्णः पाण्डुसुतप्रियः पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबान्धवः ३४ अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं
नृणां नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ३५ अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुं पुरु
षस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ३६ यच्छ्रोतव्यमथो जप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो स्मर्तव्यं भज
नीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययं ३७ नूनं भगवतो ब्रह्मन्गृहेषु गृहमेधिनां न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गो
दोहनं क्वचित् ३८ सूत उवाच एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा प्रत्यभाषत धर्मज्ञो
भगवान्बादरायणिः ३९ इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः १९

दिपुनः दर्शनस्य पुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेव कथनीयमित्याह नूनमिति ३८ गोदोहनमात्रं कालमपि ३८
एवमभाषितः श्लक्ष्णया मधुरया गिरा वाचा आभाषितः अभिमुखीकृतः पृष्टः स ३९ इति श्रीभावार्थ
दीपिकायां प्रथमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः १९ समाप्तश्चायं प्रथमस्कन्धः टीका आर्यधर्मजनादृता
हरिभवनाक्तनारायणादिहिनृपेश्वरासनस्य हितकलिजयप्रोक्तानेन कृतार्थ लिखितेयं प्रकटूपत्नः स
पद्मनाभोपदेशेन ... नमामि परमानन्दाकृतिमाधवम् ॥

हिगुणान्मघोन[illegible] यस्य [illegible] सोमा [illegible] कृत्वा [illegible] यस्मिन्
[illegible] स्मिन् [illegible] भूतमानेन यस्य
[illegible] ॥२५॥ [illegible] निगूढ [illegible]
[illegible] लिभिः [illegible]
[illegible] कीर्तिः [illegible]

[illegible] ॥२५॥ [illegible]
[illegible] ॥२६॥ [illegible]
[illegible]

[illegible]

तं तत्कृतार्थपर्यवसितिरुद्धर्षेणापुनः पूर्वश्लोकानेव पठति यूययमिति ७५ शेषं स्पष्टं ८० इति श्रीभावार्थ

यूयं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोभियंति येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं
परं ब्रह्म मनुष्यलिंगं ७५ स वा अयं ब्रह्म महद्विमृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियः सु
हृद्वः खलु मातुलेय आत्मार्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च ७६ न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धि
या वस्तुतयोपवर्णितं मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः ७७ श्रीशु
क उवाच इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ७८
कृष्णपार्थावुपामंत्र्य पूजितः प्रययौ मुनिः श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः ७९ इ
ति दाक्षायणीनां ते पृथग्वंशाः प्रकीर्तिताः देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ८० इति
श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे प्रह्लादानुचरिते युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारोनाम
पंचदशोध्यायः १५ ॥

दीपिकायां सप्तमस्कंधे पंचदशोध्यायः १५ समाप्तोयं सप्तमस्कंधः संवत् १८८९ ॥ रामायनमः ॥

75